

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب
ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار

پنجاب کلچر

(چھپیمائی)

جلد 02، شماره 01، مسلسل شماره نمبر 03..... جنوری، جون 2022ء

مدیر اعلیٰ

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمان

مدیر

ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر

ڈاکٹر کرامت علی مغل

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
 - 2- مقالہ ان بیچ پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔
 - 3- مقالے دے پہلے صفحے اُتے پیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہون:
- مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پیسہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پیسہ، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جیہڑے ہون جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیت پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہڑاں سرناویاں نوں پورا اے یاں جس کھی کھیت دا ویرا کردا اے اوہناں دے پیٹھ وی لکیر لائی جاوے جیوں Folk، Social & Political Culture، Colonial، Feminist، وغیرہ۔
 - 5- مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمائیاں (بریکھاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتھے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہدی اوہدی حاکی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورا لکھیا جاوے۔
 - 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
 - 7- حوالیاں، ماخذیاں تے کتابیات لئی ”پنجاب کلچر“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 40۔

کتابیات وچ اندراج: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء

مضمون دا حوالہ: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء)، 47۔

ماخذیاں یاں کتابیات وچ اندراج: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء) 47-81
- Online Sources لئی:
- ویب سائٹ دا پورا پیسہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔
- 8- HEC دی ہدایت مطابق ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، مخفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔
- آن لائن ویب سائٹ: <http://ipcs.edu.pk> - <https://punjabculture.ipcs.edu.pk>
- انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqeegat.org>
- حوالیاں لئی مور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm
- مدیر: مجلہ پنجاب کلچر۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
- E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk
- Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نعت

رب دیا پیاریا! مدح تیری خس حسن مَو مَو پیا کردا
تیرے سوہنے قد دیاں گلاں سرو سرو پیا کردا
مہک اُچیرے خُلق ترے دی خلق نوں کچھے لاندی
جگجگ جگجگ راہ تیرے دا کَرُو کَرُو پیا کردا
عشق ترے نے چنے وانگوں اندر مُشک مچایا
یاد تری وچ کولل وانگوں دل گُو گُو پیا کردا
کملی والیا! نظر کرم دی اج ہر نگھا بندہ
بے قدری دیاں پالیاں دے وچ ٹھرو ٹھرو پیا کردا
تیرا عکس نظر آؤندا اے مرشد باہو اندر
اج وی جس دی واز دے اُتے جگ ہو ہو پیا کردا
رب نے جد دتے نیں مینوں اینے درد خزانے
فر کیوں تائب ہر ویلے میں مرو مرو پیا کردا

(حفیظ تائب)

فہرست

مدیر اعلیٰ	اداریہ
09 ڈاکٹر عباد حسین	1- پنجابی ویج انٹرویو نگاری اک جائزہ
16 ڈاکٹر ثناء مدثر بیٹ	2- ”بابا فرید الدین مسعود دی شاعری دیاں فکری چھتاں“
28 ڈاکٹر مریم سرفراز	3- قصہ لکھن دے رجحان، روایت تے پنجابی قصہ کاری
56 رشم جمیل پال / اعجاز علی	4- سجاد حیدر دی کتاب ”سورج مکھی“ دا تجزیاتی ویروا
73 ڈاکٹر ثوبیہ اسلم	5- پنجابی دینی ادب کے رجحانات کا ایک اجمالی جائزہ

اداریہ

کسے وی زبان وچ کھوج پرکھ دے حوالے نال ڈھیر لوڑ رہندی
 اے ایہہ ایس پاروں وی ہوندا اے کہ کھوج پرکھ نال کوئی وی زبان ترقی
 دیاں منزلاں طے کردی اے۔ پنجابی زبان وچ وی آئے دیہاڑ کھوج پرکھ
 دے ودھالی جتن تے آہر نال تحقیقی حوالے نال گانہ ودھوسوچ ویکھن نوں
 ملدی اے۔ ”پنجاب کلچر“ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل ساز جامعہ پنجاب
 لاہور دا اجیہا ای آہر اے جس نال کھوج پرکھ دے ودھادے نال نال نویں
 کھوجیاں نوں پریرنا دینا وی مقصد رکھیا گیا اے۔ ایس انک وچ کھوج پرکھ
 دے حوالے نال چھ لیکھ شامل کیتے گئے نیں جیہناں وچ ڈاکٹر عباد حسین
 نے پنجابی زبان وچ انٹرویو نگاری دا جائزہ لیندیاں ہویاں چٹھدے تے
 لہندے پنجاب دے لکھاریاں دے انٹرویوز نوں مکھ رکھدیاں انٹرویوز دی
 ریت دے حوالے نال بھرویں کھوج نوں ساہمنے لیاندا اے۔ ڈاکٹر ثناء مدثر
 بٹ دا لیکھ ”بابا فرید الدین مسعود دی شاعری دیاں فکری جہتاں“ اے جس
 وچ اوہناں نے بابا فرید دے کلام وچوں لوکائی لئی فکری مواد بارے مثالوں
 پیش کیتیاں نیں اوہناں دا کہنا اے کہ بابا فرید نے لوکائی نوں حوصلہ دتاتے
 ہون والے ظلم نوں صبر و تحمل تے بردباری نال برداشت کرن دا سبق
 دتا۔ آپ نے لوکائی نوں چنگے ویلے دی آس دوائی تے صبر دی رسی نوں

مضبوطی نال پھڑن دی تلقین کیتی۔

”قصہ لکھن دے رجحان، روایت تے پنجابی قصہ کاری“ دے سرناویں پیٹھ ڈاکٹر مریم سرفراز نے پنجابی وچ قصہ لکھن دی روایت نوں موضوع بناندیاں مختلف سمیاں اندر قصے اندر کیہ کیہ رجحان رہے تے ایہناں قصیاں وچ کیویں سہ نے نکھیر ویاں کچھ پیدا ہوون والے عناصر بارے کھوج کیتی اے۔ رشم جمیل پال تے سانجھوال لیکھک اعجاز دے لیکھ ”سجاد حیدر دی کتاب ”سورج مکھی“ دا تجزیاتی ویروا“ وچ سجاد حیدر دے ڈرامیاں اندر لا تت ساہمنے لیاون دا چارہ کیتا اے۔ ڈاکٹر ثوبیہ اسلم نے پنجابی زبان وچ رچے جاون والے دینی ادب دے وکھ وکھ رجحانات دا جائزہ لیندیاں ہویاں تاریخی پچھوکڑ نوں وی ساہمنے لیاں اے تے معاشرے وچ دین نوں ماں بولی راہیں کیویں سکھلایا جاندا رہیا سی اوس بارے چائن پایا اے۔

پنجابی کھوج پرکھ وچ پرانے لیکھکاں دے نال نال نویں لیکھک وی ودھیا جتن کر دے پئے نیں جس نال آون والے ویلے واسطے چنگلیاں آساں رکھیاں جاسکدیاں نیں۔

..... مدیر اعلیٰ

ڈاکٹر عباد حسین

ایسوسی ایٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

پنجابی وچ انٹرویو نگاری اک جائزہ

Review of Interview Writing in Punjabi Language

ABSTRACT

This article throws light on the importance of history of interviews. To understand the various aspects of Man's life interview has vital role. interviewer gets information of man of words' personal aspects of life. interviewer also provide the literary work and tries to understand the depth of author or poet's work in detail. Interviews provide insight into a significant aspect of a person's life. In this article, the interviews of prominent writers of Punjabi language have also been discussed in detail. To understand the depth of any writer's writings interview is providing pivotal role for the research work as well.

Keywords: *Significance of interviews. Depths of writing. personal aspects of life. pivotal role in research.*

.....

جدوں کوئی کسے دوجے بندے دے کیتے گئے سوالاں دا جواب دیندا اے تاں ایہنوں
اسیں انٹرویو کہنے آں۔ انٹرویو زبانی وی ہو سکدا اے تے لکھتی روپ وچ وی۔ کسے ویلے انٹرویو

لین والا ٹیپ راہیں انٹرویو نوں فیتا بند کر لیندا اے تے بعدوں اوہنوں لکھتی رُوپ وچ چھاپ لیندا اے۔ بعض ویلے کسے نوں سوال نامہ گھل دتا جاندا اے جیہدا جواب تحریری شکل وچ انٹرویو دین والا دے دیندا اے۔

پنجابی زبان وچ انٹرویو دا رواج اودوں ہو یا جدوں پنجابی وچ رسالے، میگزین تے اخبار چھپن لگ پئے۔ اوہ ”امروز“ دا پنجابی صفحا ہووے یاں ”اجیت“ تے ”نواں زمانا“، ورگے اخباراں دے ہفتاوار ادبی ایڈیشن، کسے نہ کسے ہفتے ایہدے اندر کسے ادیب یاں شاعر دا انٹرویو وی چھپ جاندا سی۔ ”رویل“ نے مختصر انٹرویو دا رواج پایا تے پنہجھی تہ سوالاں دے مختصر جواب لے کے اپنے پرچے اندر چھاپن دا آہر کیتا جتھوں اسیں اوس ادیب یاں شاعر دی پسند ناپسند توں واقف ہو سکدے ساں۔ مینوں یاد اے کہ محمد آصف خاں مرحوم تے شفقت تنویر مرزا ہوراں دا مختصر انٹرویو بڑے معرکے دی چیز سی جیہڑا ”رویل“ اندر چھپیا۔ اج شاید ای کوئی رسالا ہووے جیہدے وچ انٹرویو نہ چھپ رہیا ہووے۔

فیر ریڈیو تے ٹی وی نے آن کے پنجابی وچ انٹرویو دا سلسلا چالو کیتا۔ جیہڑا اج پنجابی چینلاں دے آون نال ہور پکا ہور ہیا اے۔

انٹرویو وچوں آپ بیتی دیاں جھلکیاں صاف ویکھیاں جاسکدیاں نیں۔ جویں استاد دامن اپنے بارے اک انٹرویو وچ اچ دسدے نیں:

”س: استاد جی! تسیں پہلا شعر کس عمر وچ تے کس زبان وچ آکھیا؟

ج: میں دس سال دی عمر وچ پہلا شعر آکھیا۔ سوائے پنجابی دے میں اج

تک کسے ہور زبان وچ شعر نہیں آکھیا جد کہ میں ترکی، عربی، فارسی،

انگریزی، ہندی تے سنسکرت وی جاندا ہاں۔“ (1)

”س: تہاڈا جم پل کتھوں دا اے؟

ج: میں لہور چوک متی جمیا تے فیر باغبانپورہ رہیا۔ باغبانپورے توں بعد پچھلے

تہ ورھیاں توں ایس کمرے (ٹکسالی گیٹ) رہ رہیا ہاں۔ ایس کمرے وچ

شاہ مادھولال حسین چلا کیتا سی۔“ (2)

ایس انٹرویو دے دو سوالات توں ایہ اندازا لگ جاندا اے کہ استاد دامن دس ورھیاں دی عمر وچ اکاماں بولی پنجابی وچ ای شعر لکھے۔ نالے اوہناں دا جم پل لاہور چوک متی اے تے باغبانپورہ وچ وی کافی چر رہے۔

افضل حسن رندھاوانے اک انٹرویو وچ آکھیا:

”س: سبھ توں پہلاں اپنی ابتدائی زندگی بارے کجھ دسو؟

ج: میرے بزرگ ست اٹھ سو ورھے پہلاں بیکانیر توں آئے سن۔ اوہ بہت پہلاں مسلمان ہو گئے سن۔ ساڈے پنڈ داناں قیام پور اے۔ میرے والد 1918ء وچ میٹرک کرن توں بعد پولیس وچ بھرتی ہو گئے۔ میں اپنی پڑھلی تعلیم سینٹ انتھونی سکول توں حاصل کیتی۔ جدوں پنڈ گیا، او تھے سردیاں دی رات کھدر دی رضائی لے کے سونداتاں کھدر نال پیار ہو گیا۔ میں مشن سکول نارووال توں میٹرک تے مرے کالج سیالکوٹ توں بی اے کیتا۔ بی اے کرن مگروں لہور آ گیا۔ 1958ء وچ لاء کالج وچ داخلہ لیا۔ میں یونیورسٹی سٹوڈنٹس یونین دی صدارت دا امیدوار وی ساں۔

س: تہاڈی پہلی تحریر کہوی سی؟

ج: 1950ء وچ میں مشن ہائی سکول دے میگزین دا ایڈیٹر ساں۔ ایڈیٹری دی وجھا پاروں میں شاعری ول آیا۔ علاما اقبال دی اک نظم دی پیروڈی کیتی۔ ایہنوں تسیں میری پہلی تحریر آکھ سکدے او۔“ (3)

ایس انٹرویو دے مختصر جے ویروے وچوں پنجابی زبان دے مہان لکھاری، کہانیکار، ناول کار تے شاعر دی زندگی دے کجھ کچھ ساڈے ساہمنے واضح ہوندے نیں۔ تعلیم کتھوں کتھوں حاصل کیتی۔ کھدر نال پیار تے سیاست دا چرکا۔ اوہ بعدوں ایم این اے وی رہے نیں۔ انج ای ایس انٹرویو وچوں ایہ وی پتا لگدا اے کہ اوہناں علاما اقبال دی کسے نظم دی پیروڈی کر کے شاعری سکول وچ ای شروع کردتی۔ شریف کنجاہی اپنے انٹرویو وچ آکھدے نیں:

”س: تساں میٹرک کتھوں کیتا؟

ج: میں ڈسٹرکٹ بورڈ دے ٹن دے بعد کچھ عرصا جلال پور جٹاں چلا گیا
ساں۔ اٹھویں تے نوویں میں اوتھے پڑھی۔ فیر دسویں کنجاہ دے سنا تن
دھرم ہائی سکول آ گیا ساں۔ چونکہ کنجاہ دا اسلامیہ سکول صرف مڈل تک
سی۔“ (4)

”س: شادی کس سن وچ ہوئی؟

ج: میری شادی 1933ء وچ ہوئی۔

س: اپنے عزیزاں وچ ای ہوئی؟

ج: جی ہاں۔ میرے عزیز ای سن۔ میرے دادا جی دے ناکلیاں وچوں

سن۔ اوہناں دا پنڈ بٹھووال (تخصیل گجرات) سی۔ (5)

اُتلے تن سوالاں دے جواباں وچ اسیں پنجابی دے وڈے عالم، استاد، شاعر تے محقق
شریف کنجاہی ہوراں بارے مڈھلی جانکاری حاصل کر سکے آں جویں اوہناں میٹرک کتھوں کیتا۔
شادی کدوں تے کتھے ہوئی وغیرا وغیرا۔

جسونت سنگھ کنول اپنے انٹرویو اپنے بارے دسدے نیں:

”س: لکھنا کویں شروع کیتا؟

ج: مینوں الجبرا نہیں آ وندا سی۔ دسویں وچوں بھج کے ملایا چلا گیا۔ ہیر وارث
شاہ چنگی پڑھ لیدیا ساں۔ اک گوردوارے گرو گوبند سنگھ دے جنم دن تے
چار بنداں والی پینت کوتا پڑھی۔ اودوں مینوں ماتراں آد نہیں گنتیاں
آ وندیاں سن۔ بول واہوا کھڑکواں سی۔ جتھے رُکھ نہ میں جنڈ پردھان ہو گیا۔
اک ودوان دوست نے پنگل انوسار ماتراں گنتیاں دسیاں۔ اوس دوست
کول کتاباں دا واہوا بھنڈا سی۔ میں دو گوسال وچ پڑھ ماریا۔ رات نوں
جا گیا کردا ساں، دنے پڑھدا ساں۔ اجہی لگن لگی، ملایا چھٹیا تے دیس آ
گیا۔ گھر دی آرتھک حالت وگڑ چکی سی۔ قرض چک کے واہی کیتی۔ جدوں
میرے کول ویہ گورپے ہونے میں لاہوروں کتاباں خرید لیاندا۔ واہی دے

کم وچ چھوٹے بھرا نال سہائتا وی کردا تے ساہتک کتاباں وی پڑھدا۔
 ایس طرحاں آپوں لکھن دے گیان اُٹھدے رہے تے میں خیال وچاراں
 دی پہلی کتاب ”جیون کنیاں“ لکھی۔ پرکاشک نے آکھیا، تیری وارتنک
 ناول والی ہے۔ توں ناول لکھ۔ میں اُتر دتا میں تے ناول بارے کدے
 سوچیا وی نہیں۔ اُس مُڑ کھیا۔ جس نے دنیا دا پہلا ناول لکھیا سی اُس نے
 وی پہلاں سوچیا نہیں سی۔ توں دنیا دے چنگے چنگے سست ناول دھیان
 نال پڑھ تے اپنے پینڈو ماحول اُتے جس وچ توں رچیا مچیا ایس ناول لکھ۔
 توں لکھ سکدا ایس۔ تیری وارتنک ناول والی ہے تے میں اُس پرکاشک دا
 چکلیا چکایا ناول لکھن لگ پیا۔“ (6) ل

ایہ مہان ناول کار جسونت سنگھ کنول دے انٹرویو دا اک سوال اے جیہدے جواب وچ
 اوہناں دی اپنی زندگی دے کئی پہلوواں دی جھلک دکھالی دیندی اے۔ اوہ ملایا رہے۔ اوہناں
 دی تعلیم میٹرک وی نہیں سی۔ پرکاشک دے کہن اُتے اوہناں ناول لکھنے شروع کیتے۔
 کسے دی شخصیت نوں جانن وچ انٹرویو کوں اہم کردار ادا کردا اے۔ ایہدے بارے
 یوسف جمال انصاری لکھدے نیں:

”موجودہ زمانے میں مشہور شخصیتوں کا انٹرویو کرنے اور اُن سے زبانی اُن
 کے حالات و خیالات معلوم کرنے کا طریقہ نکلا ہے اور ہمارا دور صحافتی دور
 ہے۔ اس دور میں رسائل و اخبارات کے ایڈیٹر ملک کے مشہور اور ارباب
 فن کے پاس جاتے ہیں اور اُن کی خدمت میں ایک سوال نامہ پیش کرتے
 ہیں جن کا جواب خواہ مختصر ہو خواہ طویل۔ ان مشاہیر کے حالات و خیالات کو
 اپنے حصر میں لے لیتا ہے۔ یہ طریقہ بھی قابلِ قدر ہے خصوصاً اس نفسیاتی
 زمانے میں جب سوال نامہ یوں مرتب کیا جاتا ہے کہ ساری ضروری باتیں
 پوچھ لی جائیں، جواب مکمل اور شافی ہو۔“ (7)

انٹرویو راہیں تھوڑا یاں بہتا کسے شخص دی زندگی تے فن بارے اوہدے موہوں یاں

اودے اپنے ہتھ نال لکھے ہوئے جواباں دی صورت وچ جان جانے آں۔ جتھوں سانوں اودہی
حیاتی دے بعض ظاہری تے بعض لُکے ہوئے گوشے جانن دا موقع ملدا اے۔ ایس کر کے انٹرویو
نوں اک ادھوری آپ بیتی دا درجا حاصل اے۔

حوالہ جات:

- 1- تنویر ظہور، ویلے نال گلاں، 1988ء، لاہور، ساجھان پبلی کیشنز، ص 24
- 2- ایضاً، ص 25
- 3- ایضاً، ص 31-32
- 4- خالد ہمایوں (مرتب) ویرتوں کنجاہ دا ایس (انٹرویو) 1999ء، لاہور، سنگت پبلشرز، ص 24
- 5- ایضاً، ص 30
- 6- جگتار، ڈاکٹر، کلاسریک (گرمکھی) ملاقات و شیش انک، ، انٹرویو کار: اجمیر سندھو، شمارا: 8,9، جولائی دسمبر 2004ء، جلندھر، ص 5
- 7- یوسف جمال انصاری، ”آپ بیتی اور اُس کی مختلف صورتیں“ نقوش، شمارا-1، جلد سالناما (آپ بیتی نمبر) 1964ء، لاہور، ادارہ فروغ ادب اردو، ص 76

ڈاکٹر ثناء مدرثر بٹ

ریسرچ آفیسر، پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور

بابا فرید الدین مسعود دی شاعری دیاں فکری جہتاں

Intellectual dimensions of Baba Fariduddin Masood Ganj Shukar's
poetry

Abstract:

Baba Fareed is first mystic poet of Punjabi poetry who had trained the people and made social reforms through his poetry. The example of humanity and universality that is found in the words of Baba Fariduddin Masood is rare.

He has narrated the issues of mystic metaphysics, education and training of children in his poetry. In this articles, all the dimensions of his poetry are being discussed and tried to send his message to young generation so that they could be aware of their own literature, culture and mystic poets. Hence they would be able to make reforms in themselves through this knowledge.

Keywords: Mystic, Universtality, Humanitariat values,
Poetic Dimensions.

.....

پنجابی شاعراں وچوں بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نوں کئی پکھاں توں نویکلی حیثیت
حاصل اے۔ آپ نے تصوف دی دنیا وچ جیہڑا مقام حاصل کیتا اوہ کسے تعارف دا محتاج نہیں

کیوں بے اج تیکر اوہنوں اوہو مقام حاصل اے بلکہ اوہدے عمقیت منداں وچ دن بدن وادھا ہور ہیا اے۔ پاکستان تے بھارت دے چشتیاں دے بزرگ ای نہیں سگوں پنجابی ساہت لئی وی آپ دا وجود بڑا اہم اے۔ آپ نے اک پاسے پنجابی شاعری نوں شدت جذبات تے خیال دی ڈونگھیا ئی نال بیانیا اے تے دوجے پاسے زبان و بیان تے کلاسیکی حسن نال سنواریا اے۔ بابا جی سلسلہ چشتیہ دے مشہور بزرگ نیں آپ دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات وچ بڑا اختلاف پایا جاندا اے پر جیہڑی تاریخ تے بوہتے ادبیاں اکتفا کیتا اے اوہ 574ھ مطابق 1175ء⁽¹⁾ نوں حضرت جمال الدین سلیمان دے گھر موضع کھتوال ضلع ملتان وچ پیدا ہوئے۔ آپ نے مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی فیر ملتان دی اک مسیت دے خطیب تے عالم منہاج الدین ترمذی ہوراں کولوں عربی، فارسی توں اڈتفسیر حدیث، فقہ تے منطق دا علم سکھیا۔ ہُن اسیں بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ دی شاعری دیاں فکری جہتاں بارے گل کرنے آں تاں جے عام قاری نوں وی اوہناں دی شاعری دی سمجھ آسکے۔ جہتاں توں مراد سمت اے فیروز اللغات وچ ایہدا لفظی مطلب ایہہ دسیا گیا اے۔

جہت: سمت، طرف، جانب⁽²⁾

ایسے طرح فرہنگ آصفیہ وچ وی ایہدا مطلب کجھ اِنج دسیا گیا اے۔

جہت: طرف، سُو، مائیں، جانب اور سمت⁽³⁾

لفظ جہت بارے جان توں بعد پتہ لگدا اے کہ اجیہی سوچ یاں فکر جیہڑی ہر سو پھیلی ہوئی ہوئے۔ جیہدے وچ دنیا دی ہر چیز سمائی ہوئے ایسے طرحاں بابا فرید دی شاعری وچ وی سانوں ڈھیر جہتاں نظری آوندیاں نیں مطلب اوہناں دی شاعری وچ سانوں ہر کچھ نظری آوندا اے اوہ توحید توں شروع ہو کے زندگی دے تمام پہلو اوہدے وچ آجاندے نیں۔ اوہدے وچ اخلاقیات، اقتصادیات، معاشیات، نفی اثبات، تبلیغ، تربیت عرض ہر پہلو شامل اے اوہناں نے نہ صرف تبلیغ کیتی اے بلکہ عملی مظاہرہ وی کیتا اے۔ اوہ اک اُچ پدھر دے شاعر سن تے اوہناں اپنے کلام راہیں لوکاں نوں تلقین کیتی اے۔ اوہناں دا ایس عمل بارے اک ارشاد جیہڑا بڑا مشہور اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ؛

”شریعت دا علم جانن دا مقصد عمل اے نہ کہ خدا دے بندیاں نوں تکلیف دینا۔“ (4)

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ بوہت وڈے عالم سن پر اوہناں اپنی علمیت دا رعب کدی وی نہیں سی پایا اوہناں ہمیشہ عاجزی تے ہمدردی نال گل بات کہتی۔ اوہناں نے اپنی شاعری وچ ہر طرح دے موضوعات نوں بیانن دا چارہ کیتا اے۔ ہر بندے دا سوچن تے پرکھن دا اپنا اپنا ڈھنگ ہوندا اے۔ ایس لئی غافر شہزاد ہوری بابا جی بارے آکھدے نیں کہ:

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شاعری عارفانہ کلام کی پہلی منزل ہے۔ جہاں شریعت کو ہر لحاظ سے اولیت حاصل ہے جہاں اسلامی طرز حیات، وحدت الوجودیت اور انسانی اخوت و محبت پر زور دیا جاتا ہے اور بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شاعری کو نمائندہ شاعری قرار دیا جاسکتا ہے۔ وہ تہذیبی اسلوب کے شاعر ہیں۔ (5)

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ پکے سچے مسلمان سن ایس لئی اوہناں دی اولین ترجیح قرآن و سنت دے احکامات رہی اوہناں دی شاعری وچ وحدت الوجودیت تے نماز روزہ دی پابندی بارے ودھیری شاعری ملدی اے۔ جیویں اوہ اپنے شلوکاں وچ سختی نال نماز بارے تلقین کردے نیں:

اٹھ فرید وضو ساز، صبح نماز گزار

جو سر سائیں نہ نوے، سو سر کپ اتار (6)

ایسے طرح اوہ نماز نہ پڑھن والے بندے تے، نہ جھکن والے سر بارے آکھدے

نیں:

جو سر سائیں نہ نوے سو سر کیجئے کاء

گئے پیٹھ جلائے بالن سندے تھاں (7)

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ پنجابی زبان دے موڈھی صوفی شاعر آکھیا جاندا اے تے اوہناں دی شاعری وچ تصوف دا رنگ وی اگھڑواں دکھالی دیندا اے، اوہناں دے تصوف بارے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوری لکھدے نیں:

”پنجابی زبان دے موڈھی شاعر حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نیں

جیہڑے بوہت وڈے صوفی، درویش تے ولی اللہ ہون دے نال نال اک
اُچ پدھر دے شاعر وی سن۔ اوہناں دے کلام وچ خالص اسلامی رنگ
اے۔ اوہناں دے تصوف وچ رب کولوں ڈرنا، رب نال پیار تے اوہدے
وارے وارے جانا دونویں گلاں ملدیں نیں،“ (8)

آپ دی شاعری دا بوہتا حصہ اخلاقی رنگ وچ رنگیا نظری آوندا اے آپ نے لوکائی
نوں ایچھے اخلاق نال زندگی گزارن دے ڈھنگ سکھائے نیں تے تھاؤں تھائیں اوہناں نوں
عاجزی تے صبر دی تلقین کیتی اے۔ آپ نے لوکائی نوں حوصلہ دتا تے ہون والے ظلم نوں صبر و تحمل
تے بردباری نال برداشت کرن دا سبق دتا۔ آپ نے لوکائی نوں چنگے ویلے دی آس دوائی تے
صبر دی رسی نوں مضبوطی نال پھرن دی تلقین کیتی۔ اوہناں دے صبر بارے شلوک اچ اے:

صبر منجھ کمان اے، صبر کا نیہو!

صبر سندا بان، خالق خطانہ کریں (9)

اک ہور جگہ آکھدے نیں:

صبر ایہہ سآو، جے توں بندہ دڑ کریں

ودھ تھیویں دریاؤ، ٹٹ نہ تھیویں داہڑا (10)

ایس شلوک وچ اوہ دسدے نیں کہ بندیا جے توں صبر نوں اپنا نصب العین بنا لوں تے
توں اک دریا دی مانند ہو جائے گا تے کوئی وی تینوں روک نہ پائے گا تے جے توں مایوس ہو
جائیں تے فیر توں اک نکا جھیا نالہ بن کے رہ جائے گا۔ ایس لئی سانوں ہمیشہ ہر مشکل تے
پریشانی دا مقابلہ صبر تے حوصلے نہ کرنا چاہی داے۔

جدوں انسان دے اُچے سچے تے مثالی اخلاق دی گل ٹر پوئے تے فیر سچائی، غرور،
تکبر توں نفرت، صبر و استقامت، عاجزی انکساری ول دھیان چلا جاندا اے ایہناں ساریاں
صفتاں نال مل کے اخلاق مکمل ہوندا اے۔ بابا فرید دے ایس حوالے نال چند شلوک دیکھنے آن
جیہدے وچ مکمل اخلاق دی جھلک دکھائی دیندی اے:

بولیے سچ دھرم جھوٹھ نہ بولیے
جوگر دسے واٹ مریداں جولئے (11)

تے نال ہی اک ہور شلوک وچ انسان نوں دو جے نال بھلائی کرن دی تلقین کردے نیں تے
اوہنوں اپنا دل صاف رکھن دا آکھدے نیں کہ جینا وی غصہ ہوئے۔ اوہنوں دل وچوں کڈھ کے
اگلے بندے نوں معاف کردے تاں جے ایہہ وی اُچے اخلاق دی نشانی اے تے سنتِ رسول
وی اے۔ شلوک انج اے:

فریدا بُرے دا بھلا کر غصہ من نہ ہنڈھاء
دیہی روگ نہ لگ ای، پلے سبھ کچھ پاء (12)

اوہناں دیاں فکری چہتاں دی بھج دوڑ بڑی دور دی بھج دوڑ اے اور صرف عاجزی دے
اصول نوں پیش ہی نہیں کردے بلکہ سنن والے نوں مناناں وی جاندے نیں جیویں اوہناں اپنے
اک شلوک وچ انسان نوں مسیت دا لکھ بنن دی مت دتی اے کہ جیویں اوہ لکھ پیراں پٹھ آوندا
اے تے کسے نوں کچھ وی نہیں آکھ سکدا بندیاں توں وی ایس لکھ وانگوں ہو جاتے کسے نوں وی
اپنی ذات توں نقصان نہ پہنچا۔ شلوک کچھ ایس طرح دا اے:

فرید ایسا ہو رہیو جسیا لکھ مسیت
پیراں پٹھ لتاڑیئے اوہ کدی نہ چھوڑے پریت (13)

بابا فرید دی شاعری وچ اک تبلیغی جہت وی بڑی اُچیری نظری آوندی اے۔ اوہ فنکار
گھٹ صوفی مبلغ تے اُستاد بہتے سن۔ اوس دی وجہ ایہہ وے کہ بنیادی لحاظ نال اوہ اک صوفی تے
مبلغ ای سن ایسے لئی اوہناں نے ادب، زبان، سٹائل یاں اسلوب نوں بنان تے سنوارن دی
کوشش نہیں کیتی۔ تبلیغ وچ اوہناں نے اوہناں گلاں دا ای ذکر کیتا اے جیہناں نال دنیا تے دوجی
دنیا، عاقبت دونوں ای سنور جان، عمل تے عشق، قیامت دا خیال تے حساب، دنیاوی زندگی فنا ہو
جانا تے آون والی دنیائی چنگے عملاں دا جمع کر لینا تاں جے اللہ دے حضور سرخرو ہو کے اُپڑیا
جاوے اوہناں دے کچھ شلوک وگی دے طور تے ویکھنے آں:

والوں نیکی پل سراط کنیں نہ سنی آئے
فریدا کڑی پوندی، کھڑانہ آپ مہائے
فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیا توں آئیوں کیہڑے کم (14)

بابا جی نے اپنے نفس نوں کنٹرول کرن بارے وی بڑی تلقین کیتی اے اوہناں انسان
نوں مت دین دی کوشش کیتی اے کہ بندیاں اپنے نفس نوں قابو وچ رکھ جے نفس قابو وچ رہیا
تے فیر سٹے خیراں نیں جے کرنفس ہی قابو وچ نہ آیتے سوائے تباہی تے بربادی دے کجھ وی
مقدراں وچ نہیں آنا۔ ایس حوالے نال اوہناں دا اک بڑا سوہنا شلوک ایج اے۔

فریدا میں نوں مار کے منج کرنی کر کے کٹ

بھرے خزانے رب دے جو بھائیں سولٹ (15)

ایہہ منی پر منی گل اے کہ اوہو بندہ غرور، تکبر تے موہ مایا دے جال وچ پھسدا اے
جیہڑا کم عقل تے بے شعور ہوندا اے۔ جیہڑا ایس فانی دنیا دی فانی حیاتی نوں سدا دی پائیدار حیاتی
سمجھدا اے جیہڑا موت توں غافل اے تے ایسے دنیا نوں سمجھے کجھ جان دا اے۔ اوہ بندہ بھل
جاندا اے پئی ایہہ دنیا تے اک دھوکہ اے فریب اے ایہدے نال دل لاونا تے محل ماڑیاں بنانا
بیوقوفی تے حماقت اے۔ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شلوکاں ول جھاتی ماریے تے اوہناں دیاں ساریاں فکری
جہتاں سامنے آجاندیاں نیں۔ گل بغیر کسے لڑائی جھگڑے توں کھل کے تے بتر کے ساہمنے آوندی
اے۔ بابا جی دے کردار، شخصیت تے سیرت ول دیکھنے تے اوس دی تصویر شاعری وچ اوسے
طرح چمکدی پئی دسدی اے۔ حضرت بابا فرید ہوراں دی ریاضت تے مجاہدہ بے مثال سی کنے
کنے دھاڑے رورٹی ٹکر نہیں سن کھاندے، پر نفس جدوں حدوں باہر ہو جاندا تے اوہنوں پر چاندے
تے سزاوی دیندے اتھے اوہناں دا اک شلوک دیکھنے آں:

روٹی میری کاٹھ کی، لاون میری بھکھ

جیہناں کھا دھی چو پڑی، گھپنے سہن گے دکھ (16)

کاٹھ دی روٹی توں مراد کہ لکڑی دی روٹی اے اوہناں نوں جدوں زیادہ بھکھ ستاندی تے

اوہ لکڑی دی روٹی نوں چک مار دے تے ایس طرح اپنے دل نوں تسلی دیندے۔ ایسے طرح اوہناں دے نفس دے حوالے نال ہور وی بہت سارے شلوک ملدے نیں بابا جی دی اک خوبی ایہہ وے کہ اوہ ہمیشہ اپنے آپ نوں مخاطب کر کے عقل دی گل کردے نیں۔ جیویں اوہ آکھدے نیں:

رکھی سکھی کھا کے ٹھنڈا پانی پی

فریدا ویکھ پرائی چو پڑی نہ ترسائی جی (17)

مطلب ایہہ اے کہ انسان نوں جو ملے اوہدے وچ ہی بخش تے راضی رہنا چاہی دا اے اوہدے تے ہی گزارا کرنا چاہی دا اے نہ کہ کسے دوسرے دل ویکھ ویکھ کے اپنے آپ نوں ترسائی جائے اوہناں دا آکھن دا مطلب ایہہ اے کہ کسے دی چو پڑی روٹی نالوں اپنے گھر دی رکھی سکھی کھاہ کے ہی گزارا کر لینا چاہی دا اے۔

نیک عملوں وچوں سب توں وڈا عمل اللہ تعالیٰ دی عبادت ہے اللہ تعالیٰ عباداں تے زاہداں نوں دوست رکھدا اے اللہ تعالیٰ دیاں نعمتاں دا شکر ادا کرن لئی سب توں چنگا طریقہ عبادت اے ایس لئی چتا چر جئے اندر جان اے تے بت وچ روح اے انسان دا فرض اے پئی اوہ عبادت کردا رہے کیوں جے جس دھاڑے موت دے فرشتے نے قابو پالیا فیہر ایہہ جہان، جان تے حیاتی کتھے رہوے گی بابا جی رات نوں عبادت کرن دے حوالے نال شلوک آکھدے نیں:

فریدا چھلی رات نہ جاگیوں، جیوندڑ و موویو

جے تیں رب وساریا تاں رب نہ وساریو (18)

بابا جی دے آکھن دا مطلب ایہہ وے کہ بندیا جے توں رات نوں جاگ کے خدا دی عبادت نہ کیتی تے توں جیوندیا جی مر جائے گا۔ کیوں جے رات ویلے خدا بندے دی دعا نیڑے ہو کے سندا اے تے جے توں رب نوں بھل جائیں گاتے رب وی تینوں بھلا دے گا۔ ایس لئی عبادت نوں اپنا معمول بنا لوو تے سچی نیت نال خدا دی عبادت کرو۔ آپ نے دنیا دی بے ثباتی دا ذکر جگہ جگہ تے اپنے شلوکاں وچ کیتا اے۔ دنیا دے عارضی تے فانی ہون دا تصور اجوکا نہیں سگوں بہت پُرانا اے۔ جدوں توں ایہہ کائنات وجود وچ آئی اے ایس تصور نوں اسلام نے ہور وی پکپیاں کر کے پیش کیتا اے کیوں جے جنی دیر انسان ایس حقیقت نوں تسلیم نہیں کردا کہ ایہہ

دنیا عارضی اے تے اتھے کیئے داسارا حساب کتاب اگے جا کے دینا پوئے گا اوئی دیر انسان ایہدیاں رنگینیاں تے دلچسپیاں وچ مگن رہندا اے اوہ نہ تے حلال حرام وچ تمیز کردا اے تے نہ ہی بُرائی توں باز آندا اے۔ کیوں جے ایس تصور توں بغیر انسان کدی وی سیدھے رستے تے نہیں آسکدا۔ دنیا دے عارضی ہون دی حقیقت نوں باباجی انج پیش کردے نیں۔ ایسے طرح اک ہور شلوک وچ وی:

کوٹھے، منڈپ، ماڑیاں، ایت نہ لائیں چت
مٹی پئی آ تو لویں، کوئی کوئی نہ ہو سی مت
اوہ اپنی قبر دی جگہ ول اشارہ کردے نیں کہ ایہہ
دولت، جائیداد نوں چھڈ دے تے قبر دی فکر کر (19)

منڈپ مال نہ لاء، مرگ ستانی چت دھر
سا ای جاء سمھال، جتھے ہی تُو وَنجنا (20)

بابا فرید دی شاعری وچ مرشد بارے وی کئی شلوک ملدے نیں کیوں جے کوئی وی صوفی مرشد پناں سلوک دیاں منزلاں طے نہیں کر سکدا۔ ایہہ منزلاں طے کرن لئی سبھ توں پہلے کسے کامل مرشد دی ضرورت پیندی اے اسلام وچ مرشد دا تصور تے مرشد پھرن دا رواج شروع توں رہیا اے تے رسول اکرمؐ سبھ توں وڈے مرشد نیں۔ ہر صوفی نے مرشد دی اہمیت اُتے زور دتا اے ایسے طرح باباجی نے وی شلوکاں راہیں چانن پایا اے:

فریدا بھوم رنگا ولی مجھو سولاں باغ
جو جن پر نوازیاں تھھاں آنج نہ لاگ (21)

اوہناں دے آکھن دا مطلب اے کہ ایہہ زمین بڑی رنگی اے پر ایس باغ وچ سولاں وی بڑیاں نیں پر جیہناں دے پیرو مرشد نیں تے اوہناں دی راہنمائی کردے نیں اوہناں نوں ایس دھرتی تے کوئی ڈر نہیں کیوں جے اوہ ہدایت پا جان گئے۔ بابا فرید نے زندگی دے لمحات نوں وی بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ اوہناں زندگی نوں ریت وانگوں قرار دتا

اے کہ جیویں ریت مٹھی وچ بند نہیں ہوندی ایسے طرح انسانی زندگی دے دن گھٹ دے جان دے
نیں تے کوئی وی ویلا روک نہیں سکدا اوہ دے نہ چاوندیاں ہوئیاں وی ایہہ زندگی آخر تک جانی
اے۔ ایس لئی اوہناں انسان نوں تلقین کیتی اے کہ جے تینوں ایس گل دا یقین اے کہ زندگی
بوہت تھوڑی اے تے فیہر سنبھل سنبھل کے لڑتے زیادہ توں زیادہ نیک عمل کری جا۔ ایس بارے
اوہناں دا شلوک انج اے:

فریدا جے جاناں تل تھوڑے سنبھل بک بھریں
جے جاناں شوہ ٹڈھڑا تاں تھوڑا مان کریں (22)

بابا فرید دی شاعری دی اک اہم جہت اوہناں دا نصیحتاں بھریا کلام وی اے۔ اوہ اپنے
شلوکاں راہیں لوکاں نوں نصیحتاں کرن دے نال نال اوہناں دی تربیت وچ وی اہم کردار ادا
کردے نیں۔ جیویں اوہ آکھدے نیں کہ:

فریدا دُنیا دے لالچ لگیاں محنت بھل گئی
جاں سر آئی اپنے تاں سھو و سر گئی (23)

جتھے بابا فرید دی شاعری وچ ڈھیر جہتاں دا ذکر کیتا گیا اے اوتھے ہی اوہناں دے
اسلوب بارے وی تھوڑا ویروا کرنے آں اوہناں آسان زبان تے لہجے وچ شاعری کیتی اے تاں
جے ہر بندہ ایہدے توں لایہ چک سکے تے آسانی نال سبھ دی سمجھ وچ آ جاوے۔ اوہناں دی
شاعری جذبیاں تے روحانی وارداتاں دی شاعری اے جیہدے وچ خلوص تے سچائی دی روح
رواں دواں اے اوہناں اپنی شاعری ”شعر برائے شعر“ نہیں کیتی۔ سگوں اوہناں دے سامنے اک
واضح تے روشن مقصد سی جس نوں دوجیاں تیکر اپڑن لئی اوہناں نے شاعری دا سہارا لیا اوہناں
دی شاعری وچ گل بات دا انداز جھلکارے ماردا اے:

فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ
انپڑے گریوان میں، سر نیواں کر ویکھ (24)

بابا جی نے اپنے کلام وچ ون سویناں تشبیہاں ورت کے اپنے کلام نوں خوبصورت
بنان دا جتن کیتا اے۔ جیہڑیاں تشبیہاں ورتیاں نیں اوہ اپنے آل دوالے ماحول توں ای لہنیاں

گئیاں نیں تاں بے لوکائی لئی کیتی گل نوں اوہناں دی آسان زبان وچ ہی سمجھائی جاسکدی اے۔ جیویں روح نوں ووہٹی نال ایس لئی تشبیہ دتی اے پئی جس طرح اک عورت اپنے ماپیاں دے گھر جم پل کے وی پرائی ہوندی اے تے اک دن لاڑا آکے اوہنوں لے جاندا اے انج ای انسانی روح وی پرائی اے تے اک دن موت دا فرشتہ آکے ایس نوں اپنے نال لیجائے گا انج دیاں بے شمار تشبیہاں بابا جی دے کلام وچوں لہدیاں نیں جیویں آکھدے نیں۔

جند ووہٹی مرن ورلے جاسی پرنا
آپن ہتھیں جوں کے کنیں گل لگے دھاء (25)

ایسے طرح اوہناں نے اپنے شلوکاں وچ استعارے وی ورتے نیں جیہناں وچوں اک وگی انج اے:

کچھ نہ بچھے کچھ نہ سچھے دنیا گجھی بھہ
سائیں میرے چنگا کیتا نہیں تاں پُہھی و جھاں آہ (28)

مکدی گل ایہہ اے کہ بابا جی اک اُچے درجے دے شاعر دی حیثیت رکھدے نیں اوہناں نے اک پاسے اپنی شاعری راہیں تبلیغ دے فرائض انجام دتے تے دوجے بنے تصوف دے ڈوہنگھے مسئلے وی بیان کیتے پر اوہناں دی شاعری وچ فقہ دے کوئی گجھلدار مسئلے دکھائی نہیں دیندے۔ بابا فرید دے شلوکاں اُتے واعظ نصیحت دارنگ غالب اے۔ اک پاسے تبلیغ، دوجے پاسے معاشرے دی اصلاح تے تیجے اوہناں دی شاعری دیاں فنی خوبیاں نے اوہناں نوں ہمیشہ لئی اک امر ہستی بنا دتا اے۔

حوالے:

- 1- مقبول انور داؤدی (مرتب)، کلام بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ لاہور فیروز سنز، 1937ء، 5
- 2- فیروز اللغات، لاہور، فیروز سنز، 2005ء، 514
- 3- احمد دہلوی، سید، مولوی، فرہنگ آصفیہ جلد اول، (لاہور، اردو سائنس بورڈ 1995ء) 68
- 4- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، بول فریدی، (لاہور: پبلشرز زاہد بشیر، 1991ء) 29
- 5- غافر شہزاد، تعمیر و توسیع خانقاہ بابا فرید الدین گنج شکر، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز 2009ء) 29-
- 6- یونس حسرت محمد، پروفیسر، (ترتیب و ترجمہ)، کلام بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر (لاہور: بک ہوم، 2004ء) 62-
- 7- ایضاً
- 8- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پراگے، (لاہور: پنجاب پرنٹنگ پریس، 1980ء) 47-
- 9- یونس حسرت محمد، (ترتیب و ترجمہ)، کلام بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر، 85-
- 10- ایضاً، 86-
- 11- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، (لاہور: اے ون پبلشرز، 2001ء) 20-
- 12- یونس مسرت محمد، (ترتیب و ترجمہ)، کلام بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر، 65
- 13- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مہکدے پھل، (لاہور: تاج بک ڈپو، 1988ء) 31-
- 14- اقبال صلاح الدین، لعلالا دی پنڈ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء) 336
- 15- اختر جعفری سید، ڈاکٹر، نویں زاویے، (لاہور: ایپو ریم پبلشرز، 2001ء) 22-
- 16- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر، تصوف تے پنجابی صوفی شاعر، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2003ء) 128-
- 17- الیاس عادل، (ترتیب)، پنجابی صوفی شاعراں دا عارفانہ کلام، (لاہور: الفیصل ناشر، 2005ء) 21-
- 18- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پراگے، 56-
- 19- جاوید اقبال ستار، (مترجم) رُوح الکلام۔ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر (لاہور: الفیصل ناشر، 2012ء) 182-
- 20- ایضاً، 183

- 21- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، بول فریدی، 119-
22- ایضاً، 59
23- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مہمدے پھل، 41-
24- آصف رضا، محمد، (مرتب) چوی فرید، (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر،
2008ء) 51-
25- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پراگے، 69
26- ایضاً، 70

☆☆☆

ڈاکٹر مریم سرفراز

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

قصہ لکھن دے رحمان، روایت تے پنجابی قصہ کاری

Abstract:

"Story tales and fables are the favourite. History tells that when people became civilized they started to live together and told stories about their experiences to each other. This was the binging of story telling or Qissa Kari Qissa of folk tale can be write down in four different aspects like febal, myth, legend and romance. Qissa Kari is very important in every literature of the world. Egypt is the very ancient civilization of the world. That's why the art of writing started from this area of the world. This is true that those places which were famous for art literature, poetry and civilization are also famous for Qissa Kari. There are many classical Qissas which are written in Punjabi Language. In this article it is tried to describe the importance of Qissa Kari as well as the roots and history of Qissa Kari."

Keywords: Story tales, Qissa Kari, Favourite, History, Classical, Punjabi Language, Famous, Civilization.

.....

رب تعالیٰ نے انسان نوں عقل، شعور، فکر، سوچ دی ڈونگھیا ئی پیار، محبت، ہمدردی تے آپسی مل ورتن دیاں صلاحیتاں توں نوازی اے۔ مل جل کے رہنا انسان دی فطرت وچ شامل

اے۔ انسان نون زبان ورگی نعمت بخشى گئى اے۔ زبان راہیں انسان اپنے جذبيات تے خيالان نون دو جياں تیکر اپڑاندا تے اپنا مطلب سمجھاون دى کوشش کردا اے اپنے ذہن دى حالت تے لاشعور وچ اٹھن والے واورولياں تون جانو کرواندا اے۔ تاريخ دسدى اے پئى جدوں انسان نے غاراں وچوں نکل کے سماجى حياى دى نيہ رکھى تاں اوہنے اپنے آلے دوالے موجود قدرت دے نظارياں تے گوہ کرنا شروع کيتا۔ انج انسان دے شعور وچ وادھا ہوندا چلا گیا۔ ايس دوران اوہ کئى مشاہدياں تے تجربياں تون لنگھياں اوہدوں انسان نے ايہہ محسوس کيتا پئى اوہ اپنے تجربياں ، جذبيات تے احساساں نون دو جياں تیکر اپڑائے۔ ايس لوڑنوں پورا کرن لئى قصياں کہانیاں دا سہارا لتا گیا تاں جے حالات، واقعات تے حادثياں نون اگلياں نسلاں تیکر اپڑايا جاسکے۔ ايس بارے ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”قصہ اصل وچ پرانے زمانے دے انساناں دى آتما دى آواز تے انسانى

دلاں دى آواز اے۔ ايہہ ايہو جیہى آواز اے جہدى بازگشت ہر دل تے

ذہن دے ايوان وچ ہزاراں سالاں تون سنائى دے رہى اے۔ جدوں

تيک ايہہ حياى باقى اے ايہہ آواز سنائى دیندى رہوے گی۔“ (1)

قصياں تون نہ صرف جسمانى تھکيوں لاہن ، ذہنى آسودگى تے دلى سکون دا کم ليا گیا سگوں ايہدے نال نال لوڑ ويلے ايہدے تون اخلاقى پرچار تے تعليم و تلقين دا وی کم ليا جاندا رہيا۔ ويلے پاروں ہوون والے ردوبدل تے تہذیبى ارتقاء نے ہولى ہولى ايس فن نون ادب دى صنف دا مقام دتا۔ انج قصہ گوئى ادبى روايت دا درجہ اختیار کر گئى۔ قصہ کہانى دى تاريخ اؤہنى اى پرانى تے لمى اے جتا انسان سماج تے اوس دى تاريخ۔ عبدالحمید سرشار لکھدے نیں:

”انسان نے اپنى تہذیب دے ڈھلے دور وچ کہانى دا ڈھ بنھ کے اوہدے

راہیں اپنے ذاتى تجربے، دلى جذبات، اپنا دکھ سکھ، کاميابى تے ناکامى تے

اپنى جت بار دے احساساں نون اک دو جے تیک پچایا۔“ (2)

رب تعالىٰ نے کائنات نون تخليق کيتا۔ حضرت آدمؑ نون مٹی نال گھڑ کے بندہ بنايا تے

روح پھوکی فير جنت وچوں کڈھيا تے دُنيا اُتے گھل دتا۔ ايہہ انسان نال ہونیاں بيتياں گلاں

دیاں کہانیاں نیں تے ایہو قصے دا مڈھ اے۔ ایس لئی کہانی سننا تے کہنا انسان دی فطرت دا خاصہ اے۔ ایس بارے سعید بھٹا لکھدے نیں:

”کہانی آکھنا تے سننا حضرت آدمؑ توں لے کے اج تک انسان دی فطرت رہی اے۔ ایس لئی ”کہانی“ مڈھ توں ای کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی۔“ (3)

مشرق تے مغرب دونوں پاسے قصے کہانیاں دی تاریخ ڈھیر لمیری اے۔ آکھیا جاسکدا اے جدوں بندہ جمیا اوہدی تاریخ ہوند وچ آئی تے انسان دی سماجی حیاتی دا مڈھ بجھا اوہدے نال ای قصے کہانیاں دا مڈھ وی بچھ گیا۔ قصہ عربی زبان دا لفظ اے۔ ایہدے معنی کہانی بیان کرنا، واقعہ یاں حکایت بیان کرنا اے۔ قرآن پاک وچ قصے دا لفظ پنج وار ورتیا گیا اے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد لکھدے نیں:

”قرآن مجید وچ ایہہ لفظ مصدر دے طور تے پنج واریں آیا اے۔ قصے دے بارے دے بنیادی معنی ایہہ دے جان دے نیں۔ ”اتباع الاثار“ یعنی قدم بہ قدم چلنا۔“ (4)

کہانی بارے آکھیا جاندا اے کہ کہانی اک سمندر وانگ اے جہدا نہ کوئی مڈھ اے تے نہ ای انت، قصہ یا داستان دی تاریخ اُتے جہات پایاں ایس گل دا پک ہو جاندا اے کہ قدیم قصے عرب تے ایران وچ لکھے گئے نیں۔ قصہ کاری دا فن ایران توں گروں ہندوستان اپڑیا۔ قصہ توں مراد حقائق کہانی اے۔ پنجابی اُردو ڈکشنری وچ سردار احمد ہوراں قصہ دے وکھو وکھ معنی انج بیان کیئے نیں:

”قصہ: (ند): ۱۔ کتھا۔ حکایت۔ بیان۔ چٹھا۔ ذکر۔ کلپت۔ گلپ۔ رام کہانی۔ ۲۔ جھگڑا۔ بکھیڑا۔ حجت۔ لڑائی۔ تکرار (کہنا۔ سنانا)۔ ۳۔ متاں۔ چیتا۔“ (5)

شبد قصہ بھاویں ڈھیر چر مگروں متعارف ہو یا پر قصے تے قصے ورگیاں کہانیاں توں لوکی ازل توں واقف نیں۔ وڈی پنجابی لغت وچ قصے توں مراد داستان، ذکر کہانی تے بیان کرنا لیے

گئے ہیں۔ ایہہ وی دسیا گیا اے پئی ایہدے معنیاں وچ لڑائی تے جھیراوی شامل اے۔
”قصہ (ع مذکر) ۱۔ کہانی، داستان۔ ۲ بیان، ذکر۔ ۳ لڑائی، جھیرا۔“ (6)

قصہ بہت وڈا وی ہو سکدا اے تے بہت نکا وی ایس لئی اے ناول وانگ ضخیم تے
افسانے وانگ مختصر تے نکا ہو سکدا اے۔ پر پنجابی کلاسیکی لغت وچ جمیل احمد پال ہوراں قصے نوں
افسانے داناں دتا اے تے اوہوں فرضی تے جھوٹی گل دسیا اے۔
”قصہ: کہانی، افسانہ، جھوٹی بات۔“ (7)

اُردو زبان وچ قصے نوں داستان وی آکھیا جاندا اے۔ ایس لئی داستان دے وی اوہو
ای معنی نہیں جیہڑے قصے تے کہانی دے نہیں۔ کہن دی شے نوں کہانی آکھیا جاندا اے۔ قصے
دے معنی وی کہنا تے بیان کرن دے نہیں۔ داستان کہانی دی سب توں پہلی تے قدیم قسم اے۔
ایس لئی کہانی، قصے تے داستان نوں اکدوجے توں وکھ نہیں کیتا جاسکدا۔ داستان بارے ریف
الدرین ہاشمی لکھدے نہیں:

”داستان وہ قصہ کہانی ہے جس کی بنیاد تخیل، رومان اور فوق الفطرت عناصر
پر ہو۔ کہانی کی قسم ہونے کے ناطے سے داستان، لکھنے اور پڑھنے سے زیادہ
کہنے اور سننے کی چیز ہے اور ماضی الضمیر کا فوری اور جلد اظہار لکھنے سے
زیادہ کہنے میں ہوتا ہے۔“ (8)

قصے وچ مافوق الفطرت شیواں، واقعیات تے کرداراں دی کثرت ہوندی اے۔ جادو
دے واقعے، طلسمی خزانے عام نہیں۔ جن بھوت تے پری ورگی مخلوق نال اکثر واہ پیندا اے۔ آدی
پتھر دے مجسمے وچ بدل جاندا اے تے اپنے نجات دہندہ دا انتظار کردا اے۔ درخت نوں ذرا
اجیہا ہلاون نال اشرفیاں دے ست ست کھوہ سامنے آجانداں نہیں۔ قصے تے داستاناں وچ تخیل
دے نال جس طرح دے واقعے گھڑے جانداں تے جیہڑی دُنیا وسائی جاندا اے ہور کسے
صنف وچ اوہدا امکان ممکن نہیں اے۔ ایہو کارن اے پئی انگریزی زبان وچ قصے نوں Myth،
Romance، Fable، Tale Story تے Legend ورگے ناں دتے گئے ہیں۔ اُردو انگلش
ڈکشنری وچ قصے دے معنی ایہہ لکھے گئے ہیں:

"qissah (A) r.h.m A table; a story; a fable; a romance; a quarrel; a dispute." (9)

قصیاں نوں بیان کرن دے چار بنیا دی ڈھنگ نیں۔ فیبل (Fable) وچ حیوان یاں بے جان شیواں اخلاقی سبق دین لئی بندے وانگوں بولدیاں چال دیاں نیں تے انساناں وانگوں کم کار کردیاں نیں۔ فیبل وچ اک واقعے دا مختصر تے سدھا سادا بیان ہوندا اے۔ ایہہ حکایتاں دے زمرے وچ آؤندیاں نیں۔ فیبل کہانیاں جانوراں دے متعلق وی ہوندیاں نیں جہدے وچ درندے، چرندے، کپھیر و تے رڑھن والے ہر طرح دے جنور آجانداں نیں۔ اُردو لغت ”اسپرانتو“ وچ ایہدے بارے اچ لکھیا گیا اے:

”پروپوں کی کہانی Fable-o جانوروں یا بے جان فرضی چیزوں کی کہانی یا قصہ۔“ (10)

متھ (Myth) جیہنوں اسطور وی آکھیا جاندا اے ایہہ کہانیاں وچ اوہ روایتاں نیں جیہہ یاں مذہباں تے دیو مالا دے پر اسرار عقیدیاں تے توہمات دی عکاسی کردیاں نیں۔ ایہناں دی کوئی تاریخی یاں سائنسی حیثیت نہیں ہوندی۔ پر قدامت پرست لوک ایہناں اساطیر اُتے بھروسہ کر دے نیں تے ایہناں دی صحت اُتے کسے قسم دا شبہ نہیں رکھدے۔ کئی تھاواں اُتے ایہہ روایتاں مذہب دی چدر کج کے ظاہر ہوندیاں نیں۔ سلیم اختر ایس بارے ایچ جے روز دے حوالے نال لکھدے نیں:

”ہم اساطیر کی اصطلاح کسی خاص قوم کے تخیل کی مخصوص پیداوار کے اظہار کے لیے استعمال کرتے ہیں۔ اس کا ظہور کہانی کی صورت میں ہوتا ہے۔ یونانی ایسی کہانی کو اسطور (متھ) کہتے تھے۔“ (11)

لیجنڈ (Legend) جس نوں نیم تاریخی داستان یاں نیم تاریخی روایت آکھیا جاندا اے۔ ایہہ کسے قوم یاں گروہ دیاں نیم تاریخی روایتاں ہوندیاں نیں۔ جہاں نوں تاریخ وچ باقاعدہ مقام حاصل نہیں ہوندا پر اک سے توں چلن دے کارن لوکاں دا عقیدہ ایہنوں حقیقت منن لگ پیندا اے۔ ایہہ مذہبی وی ہوسکدیاں نیں تے غیر مذہبی وی جیویں لیلیٰ مجنوں دے عشق دی

واردات، یونان دا تختہ اُلٹناتے سکندر دا آئینہ بنانا وغیرہ۔ شفیع عقیل ایس بارے اپنے وچار دا اظہار اناج کردے نیں:

”نیم تاریخی داستان یاں نیم تاریخی روایت میں کسی قوم یا کسی خطے کی ایسی کہانیاں آتی ہیں جن کی بنیاد تو تاریخ کے واقعات پر ہوتی ہے۔“ (12)

رومانس (Romance) دے تحت اوہ قصے کہانیاں بیان کیتیاں جاندیاں نیں جنہاں دا سمبندھ حسن، عشق، ایمان، وفاء، تے مذہب نال ہوندا اے۔ دُنیا دی ہرزبان دے ادب وچ بے شمار رومانوی قصے لکھے گئے نیں۔ جیہڑے لکھتی ڈھنگ وچ آون توں پہلاں نسل در نسل سینہ بہ سینہ چلدے رہے نیں۔ پنجابی دیاں رومانوی داستاناں ہیرا رانجھا، سسی پنوں، سوئی مینوال تے مرزا صاحبان ڈھیر پرانیاں نیں تے اناج وی لوکائی وچ اوہنیاں ای مقبول تے عام نیں۔ گیان چند رومانس بارے لکھدے نیں:

”کسی بھی غیر معمولی واقعے کے نشری یا منظوم بیان کو رومانس کہا گیا۔ اس کے خاص اجزا صحاربات، حسن و عشق و مذہب ہوتے ہیں۔“ (13)

پنجابی زبان وچ وی قصے دے معنی بیان کرن دے نیں۔ پنجابی قصہ کاراں نے وی ایہو معنی مراد لئے نیں۔ قصہ کاری دی اصطلاح وچ قصے توں مراد منظوم کہانی اے۔ دُنیا دیاں زبانناں دے ادب وچ ایہہ قصے بہت اہمیت رکھدے نیں کیوں جے قوماں، دیاں زبانناں تے وسیب بارے جنا وی مواد حاصل ہو یا اوہ ایہناں قصیاں راہیں ای ہو یا اے۔ بھارویں دجلہ تے فرات ہوئے یاں وادی نیل دی تہذیب یا یونان، ہند، چین، جاپان تے مصر دی رہتل ہووے۔ کسے وی زبان دے قصے اوہنے ای پرانے نیں جنی اوہ زبان آپ پرانی اے۔ احمد حسین لکھدے نیں:

”داستان گوئی دنیا کے قدیم ترین ادب میں شمار ہوتی ہے۔ جب ابھی نوشتہ

وخواند کا سلسلہ شروع نہیں ہوا تھا۔ بچوں کی تربیت زبانی کہانیوں سے کی

جاتی تھی۔ تحریری صورت میں دُنیا کی ہرزبان کی داستانیں لکھی گئیں۔“ (14)

داستان یا قصے وچ تخیل دا بڑا دخل ہوندا اے۔ ایہدے وچ تخیل نوں جیہڑی آزادی

حاصل اے اوہ ہور کسے صنف نوں نہیں ملدی ایس لئی قصے وچ تخیل دے تحت جیہڑے واقعے اُلکے جان دے نیں تے جیہڑی دُنیا وسائی جاندی اے کسے ہور صنف وچ ممکن نہیں۔ قصہ کار قاری نوں مڈھ توں ای اجیہی دُنیا تے اجیہے سے وچ لے جاندا اے جیہڑا موجودہ سے توں دکھ ہوندا اے۔ جتھے ناممکن واقعے تے گلاں وی ممکن ہو جاندیاں نیں تے قاری نوں انج چا پدا اے جیویں اوہ سارے واقعاں نوں اپنیاں اکھاں نال نیڑے ہو کے دیکھ رہیا اے۔ ابوالاعجاز لکھدے نیں:

”داستان کسی خیالی اور مثالی دُنیا کی وہ کہانی ہے جو محبت مہم جوئی اور سحر و طلسم غیر معمولی عناصر پر مشتمل اور مصنف کے آزاد اور زرخیز تخیل کی تخلیق ہو۔“ (15)

قصہ کار اپنے قصیاں وچ سہمپن پیدا کرن واسطے تے رنگا رنگی لئی قدرت دے مظاہر توں ڈاڈھا لال بھ چکيا اے۔ خاص طور تے رومانوی شاعراں نے فطرت دے نظاریاں نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے اوہناں دے نیڑے پہاڑ، دریا، جنگل، بیلے، سمندر، پھل بوٹے تے پکھیر و سبھ قدرت دے مظاہر نیں تے کائنات وچ قدرت دے جلوے ہر تھاں دکھائی دیندے نیں۔ ایہو کارن اے پئی قصہ کاراں نے اپنے کلام وچ قدرت دیاں جیہڑیاں تصویریاں اُلکیاں نیں اوہناں نے کلام نوں ہور وی تروتازہ کردتا اے۔ ایس بارے مشتاق صوفی لکھدے نیں:

”قصے وچ قدرت دے کئی رنگ ہن۔ کدی قدرت نری پچھو کڑ ہے، کدی ویکھن ہار تے سنن ہار ہے۔ کدی آپ پاتر ہے، کدی دوجے پاتراں دی کیتی کرتی دی صنف ہے۔ کدی وقوعیاں نوں اپنی راہے ٹرن دیندی ہے۔ کدی اپنے دخل راہوں اوہناں دا مہاڑ موڑ دی ہے۔ کدی قدرت آپ وسوں وی سمجھ سار ہے۔ کدی وسوں دی سر لکھدی تلوار۔“ (16)

کہانی سُننا انسان دی فطرت وچ شامل اے۔ ایسے پاروں ایہد ارشتہ انسانی حیاتی نال ڈھیر پرانا اے۔ جدوں انسان شکار دی بھال لئی جنگلاں بیاباناں وچ پھر داسی غارتے سایہ دار رُکھ اوہدا ٹھکانہ سی اوس ویلے وی کہانی اوہدے نال جڑی ہوئی سی۔ جدوں انسان نے اجتماعی تے تمدنی حیاتی وچ پہلا قدم رکھیا اوہدوں وی کہانی اوہدے نال سی۔ کہانی دا سہمبندھ انسان دے شعور

نال اے۔ جیویں جیویں انسان دا شعور ودھدا گیا اوہدی حیاتی دا کینوس وی موکلا ہوندا گیا۔ نال ای کہانی وی ودھدی پھلدی رہی تے دکھو دکھ ناواں، داستان، قصہ، کہانی دے نال نال اپنی سہان کرواندی گئی۔ انج کہانی حیاتی دا اک لوڑیواں انگ بن گئی۔ عبد الحمید انسانی حیاتی وچ کہانی دی لوڑ تے اہمیت نوں واضح کردیاں لکھدے نیں:

”اج دے صنعتی تے سائنسی ترقیاں دے دور وچ جد کہ انسان چن دی دھرتی نوں اپنیاں پیراں پٹھ مدھول چکلیا اے تے دوجے تاریاں تے اپڑن دے سفنے وکھ رہیا اے تے خلا وچ دس دے متے پکارہیا اے ایس ویلے وی اوہ کہانی دے سہارے دا محتاج اے۔ ایس لئی کہ کہانی اوہدا ذہنی تھکیواں لاہن تے اوہنوں روحانی تسلی تے خوشی دین دا ذریعہ اے۔“ (17)

قصے تے کہانیاں کسے وی قوم دی تہذیب تے ثقافت دیاں علمبردار ہوندیاں نیں۔ قوماں دی سماجی حیاتی دے مڈھ توں لے کے شعوری تے تمدنی ترقی دے سارے اتار چڑھاؤ ایہناں قصیاں وچ بخوبی ویکھے جاسکدے نیں۔ کیوں جے ایہہ اک نسل توں دوجی نسل تیکر منتقل ہوندے نیں۔ ایہہ کسے قوم دیاں روایتاں، تہذیب تے ثقافت دے رکھوالے وی ہوندے نیں۔ ایسے پاروں ایہناں دی اہمیت ہر دور وچ ڈھیر رہی اے۔ شہناز انجم موجب:

”ہر قوم اور ملک کے افراد کی قدیم کہانیاں، قصے اور داستانیں ان کے تمدن کی آئینہ دار، تہذیب کی عکاس اور ان کی قومی و مذہبی روایات اور اخلاقی اقدار کی امین ہوتی ہیں۔ چنانچہ قوموں کے تمدنی اتار چڑھاؤ، علم و ادب کی ترقی، اسلوب اور زبان کی کیفیت ان کے قدیم قصوں، کہانیوں اور داستانوں میں پوری طرح جلوہ گمن نظر آتی ہے۔“ (18)

قصے بالواسطہ تے بلاواسطہ دونوں طریقیاں راہیں انسان دی معاشرت اُتے روشنی پاؤندے دسدے نیں۔ کسے وی عہد وچ لکھیا گیا قصہ اوس عہد دے عقیدیاں، افکار، سماجی تے ثقافتی قدراں، تہذیب، تمدن، رسماں، رواجاں، مجلسی حیاتی دے طور طریقیاں تے اجتماعی حیاتی دا آئینہ ہوندا اے۔ قصیاں وچ اوہ عہد جیوندا جاگداتے ساہ لیندا نظریں آؤندا اے۔ ڈاکٹر طیبہ

خاتون ہوراں ممتاز حسین دے حوالے نال ایس صنف دی اہمیت اُتے روشنی پاوندیاں لکھیا اے:

”قصہ صرف انفرادی نفسیات ہی کی ایک تاریخ نہیں ہے بلکہ انسان تجربات کے نچوڑ اور تصور حیات کائنات کی ترسیل کا بھی ایک ذریعہ ہے۔ اس لیے یہ عالم بیداری کی بھی ایک شے ہے۔ وہ مخصوص عہد کے ایک مخصوص معاشرے کے شعور کا بھی مظہر ہوتا ہے۔ قصہ گوئی سے فرار اختیار کرنے کا نہیں بلکہ زندگی سے دست و گریباں رہنے کا بھی مقصدی مشغلہ ہے۔“ (19)

مصر دُنیا دی تہذیب دا سب توں پرانا گڑھ اے لکھت دافن وی سب توں پہلاں مصر وچ ای پھٹیا۔ اج دی تحقیق موجب مصر دے کھنڈراں توں قصیاں بارے جانکاری ملدی اے ایہناں قصیاں وچ بہت ساریاں کہانیاں دسدیاں نیں۔ مصری زبان دے مڈھلے قصیاں وچ دو قصے شامل نیں جنہاں وچوں اک رومانی قصہ اے جہدے وچ عشق دی کہانی بیان کیتی گئی اے تے دوجا قصہ ٹیٹاں بیڑیاں دا ملاح (Shipwrecked) دے سرناویں پٹھ لکھیا گیا۔ مصری زبان وچ ملن والیاں دو کہانیاں بارے عبدالحمید ہوریں لکھدے نیں:

”دوجی کہانی دا سرناواں ٹیٹاں بھجیاں بیڑیاں دا ملاح اے تے جیہڑی لینن گراڈ دے کتاب گھر وچ موجود اے۔ ایہناں دوہاں کہانیاں بارے آکھیا جاندا اے کہ ایہہ شاہ خاferی حکومت دے سے ۳۴۵ ق۔م وچ لکھیاں گئیاں نیں۔“ (20)

دُنیا دے اوہ سارے دیس جیہڑے علم، فن، شعر، ادب تے تہذیب دا گہوارہ رہے نیں اوہناں سارے دیساں وچ کہانیاں دا رواج ہمیشہ توں ای رہیا اے۔ مصر توں اڈ چین، جاپان، برما، فلسطین تے بابل ورگے دیساں وچ وی پرانے سہ دیاں چوکھیاں کہانیاں لکھیاں نیں۔ مصر وائلوں یونان دی تہذیب وی ڈھیر پرانی اے۔ یونان وچ بہت سارے فرضی قصے لکھے گئے۔ ایہہ نثری قصے سن تے ایہناں دا موضوع پیار محبت سی۔ یونان وچ قصے دا باقاعدہ مڈھ چوتھی صدی عیسوی وچ ہیول ڈورس دے قصے توں جھاجیہڑی اک عشقیہ داستان سی۔

”چوتھی صدی عیسوی وچ ہیول ڈورس (Heliiodorus) نے جھنجھنیس تے کری

کلیارے پیار محبت دی کہانی نوں (Love of the ogenes and
Choricloa) دے سرناویں پیٹھ لکھیا۔ ایہدے بعد اک ہور نثری قصہ
(Deptianis and Chloe of Longus) لکھیا ملدا اے۔“ (21)

برصغیر پاک و ہند دی تہذیب دا شمار دُنیا دیاں قدیم ترین تہذیبیاں وچ ہوندا اے۔
ہڑپہ تے موجودا ڈو دی کھدائی توں ملن والے آثار توں ایہہ پتہ لگدا اے کہ آریاواں دے آون
توں پہلاں اتھے اک ترقی یافتہ تہذیب موجود سی۔ ایس تہذیب وچ قصہ یاں کتھادی روایت
وی پرچلت سی۔ ایہہ تہذیب پنج ہزار سال پرانی متھی جاندی اے۔ اتھے آریاواں دے آون دا
زمانہ 1500 ق م توں 2000 ق م اے۔ محققاں تے مورخاں نے قبل مسیح دیاں لکھتاں ویدی
ادب نوں ہندوستان دا قدیم ترین ادب منیا اے۔ گیان چند موجب:

”ہندوستان میں بھی افسانوی ادب کی جڑیں بہت گہری ہیں۔ وید، برہمن،
اُپنشد، پراج مہابھارت وغیرہ میں متعدد ضمنی کہانیاں شامل ہیں۔“ (22)

ہندوواں دیاں پرانیاں مذہبی کتاباں وچوں وید سب توں زیادہ مشہور نیں۔ ایہہ وید گنتی
وچ چار نیں۔ ۱۔ رگ وید، ۲۔ یجر وید، ۳۔ سام وید، ۴۔ اتھرو وید۔ ایہہ سارے وید پرانی زبان
سنسکرت وچ نیں۔ وید دے معنی علم دے نیں۔ ویدک ادب بارے ڈاکٹر گیان چند لکھدے نیں:

”ویدک ادب ڈھائی اور دو ہزار ق م میں شروع ہوتا ہے اور 1000 ق م
تک مکمل ہو جاتا ہے۔ رگ وید میں اپالا کی کتھا ہے۔ ایک جوان عورت اپالا
کو بیماری کی وجہ سے اس کا شوہر چھوڑ دیتا ہے۔ اپالا بے یار و مددگار رہ جاتی
ہے۔ آخر اندراک پراسرار طریقے سے اسے شفا بخشتے ہیں۔“ (23)

ویداں توں بعد ”پران“ لکھے گئے۔ ایہہ پران گنتی وچ اٹھارہ سن پر ہولی ہولی ایہناں
دی گنتی وچ وادھا ہوندا چلا گیا۔ انج ہر پران دے اک حصے وچ بادشاہاں دے شجرہ نصب،
اوہناں دی حیاتی دے حالات تے واقعے اوہناں دے عروج تے زوال نوں بیان کیتا گیا اے۔
ایہناں پراناں بارے ظفر مقبول لکھدے نیں:

”ہر پران دے پنجویں حصے وچ تاریخی تے بادشاہاں دے حالات دے نال

نال اوہناں دے شجرے تے اوہناں دے عروج و زوال دا ویروا کیتا گیا
اے۔ پر ایہہ سب کجھ تاریخی تسلسل توں وانجیا ہویا اے۔ پر پھر وی ایہناں
وچ پنچ پُراں وایو، مغنو، میتیہ، سکندھ، پرہماند تے بگھوتا بڑے مشہور نہیں
تے ایہناں سھناں وچ ”وایو“ پراں نوں اک پراں تے مستند منیا جاندا اے۔
پراں وی مختلف ویلیاں وچ لکھے گئے نیں۔“ (24)

اُپنشاں دی گنتی ودھیری اے۔ جیہڑے ہندوواں دے خالص مذہب دی عکاسی
کردے نیں۔ ایہناں دی زبان خالص سنسکرت اے۔ ایہناں وچ دیوی دیوتاواں دے بھجناں
توں اڈ تاریخی واقعات اُتے بھرواں چاں پایا گیا اے۔ ایہہ اُپنشاں اٹھ سو ق م دے نیڑے لکھے
گئے۔ ایسے پاروں مورخاں نے اپنیاں لکھتاں وچ ایہناں نوں ماخذ دے طور تے ورتیا اے۔
ایہناں اُپنشاں وچ لکھی گئی تمثیلی کہانی نوں ہندوستان دی پہلی کہانی متھیا جاندا اے۔ ایس
بارے سلیم اختر لکھدے نیں:

”800 ق م کے قریب اپنشاں لکھے گئے تھے۔ ان میں تمثیل ہے کہ کتوں نے
جمع ہو کر ایک سردار کو چٹا اور کھانا مانگنے کے لیے مل کر شور کرنا شروع کر دیا۔
یہ ہندوستان کی پہلی لکھی ہوئی کہانی ہے۔“ (25)

اُپنشاں گروں کہانیاں دا دو جا وڈا خزانہ ”مہا بھارت“ اے۔ مہا بھارت ہندوواں دی ات
پرانی کتاب اے۔ جہدے وچ کورواں تے پانڈواں دے جنگی حالات بھروں ڈھنگ نال
شعراں راہیں بیان کیتے گئے نیں۔ مہا بھارت وچ تھیں تھیں اتے اخلاقی نقطیاں توں کم
لیندیاں کہانیاں بیان کرن دا آہر کیتا گیا اے۔ وقار عظیم لکھدے نیں:

”اُپنشاں کے بعد کہانیوں کا دوسرا خزانہ مہا بھارت ہے جس میں اخلاقی
نکات کی وضاحت کے لیے جا بجا کہانیوں سے کام لیا گیا ہے۔“ (26)

ہندوستان وچ کہانیاں دا سب توں وڈا خزانہ ”جاٹک“ کہانیاں نوں منیا گیا اے۔
ایہہ کہانیاں 500 ق م وچ گوتم بدھ دے زمانے وچ لکھیاں گئیاں سن۔ ایہناں دی زبان پالی
سی۔ قدیم کہانیاں دا اک ہور مجموعہ ”پنج تنتر“ اے۔ جیہڑا کہ 200 ق م تے 300 ق م دے

وچکار مرتب کیتا گیا۔ ایہدے وچ موجود بہت ساریاں کہانیاں سنسکرت کتاباں وچوں لیاں گیاں
نیں۔ جہاں وچ مہابھارت تے رامائن وی شامل نہیں۔ ایہدے وچ کجھ خیالی کہانیاں
نیں۔ ایس کتاب دے ترجمے بہت ساریاں زباناں وچ ہو چکے نہیں۔ ایہدے وچ جنوراں دیاں
کہانیاں راہیں انسان نوں تعلیم دین دا آہر کیتا گیا اے۔ پنج تنز دیاں کہانیاں بڑیاں من کھویاں
نیں۔ ایہدیاں ڈھیر ساریاں کہاوٹاں تے قصے اچھے نہیں جیہڑے اج وی لوکائی وچ مقبول نہیں۔
گیان چند ایہدے بارے لکھدے ہیں:

”اگر مختلف زبانوں میں ترجمے کے اعتبار سے دیکھا جائے تو پنج تنز دنیا کی
مقبول ترین افسانوی کتب میں سے ہے۔ کلیدہ و دمنہ کی اصل یہی کتاب
ہے۔ پنج تنز میں چا کلیدہ کا ذکر ہے جس سے یہ تو ثابت ہو ہی جاتا ہے کہ
یہ 300 ق م سے پہلے کی تصنیف 300 تسلیم کیا۔ محققین اس کا مصنف و شنو
شرما کو مانتے ہیں۔“ (27)

پنج تنز توں بعد بہت سارے کہانیاں دے مجموعے لکھے گئے۔ جہاں دیاں بہت
ساریاں کہانیاں پنج تنز توں ای ماخوذ سن تے اوہدے اثر پٹھ ای لکھیاں گیاں سن۔ ایس توں اڈ
پنج تنز دے بہت سارے حصے وی ایہناں کہانیاں وچ شامل کیتے گئے سن۔ پر جیہڑی شہرت تے
مقبولیت پنج تنز نوں ملی اوہ ہور کسے وی کتاب نوں نصیب نہ ہو سکی۔ ایس کتاب دا ترجمہ سبھ توں
پہلاں پہلوی وچ کیتا گیا فیروزی تے فارسی وچ وی ترجمایا گیا۔ وقار عظیم لکھدے ہیں:
”کہانیوں کے ان مختلف مجموعوں میں سب سے زیادہ معروف ”پنج تنز“
ہے۔ کہا جاتا ہے کہ نوشیرواں کے حکم سے 550 ع کے قریب اس کا ترجمہ
پہلوی میں ہوا۔ خلیفہ ابو جعفر منصور کے حکم سے عبداللہ ابن المقفع نے 750ء
میں اس کا ترجمہ عربی میں کیا۔ 1121ء میں مقفع کے ترجمہ کو نصر اللہ نے
فارسی میں منتقل کیا اور اس کا نام ”کلیدہ و دمنہ“ رکھا۔“ (28)

ایس طرح ایہہ گل نتر کے سامنے آندی اے پئی ہندوستان وچ عرب تے ایران توں
ڈھیر چہ پہلا ای قصے تے کہانیاں دا مڈھ بچھ چکیا سی۔ سنسکرت تے ہندی دیاں ڈھیر کہانیاں نوں

عربی تے فارسی زبان وچ اُلٹھیا گیا۔ بقول شہناز انجم دے:

”عرب اور ایران سے قبل ہندوستان میں داستانی ادب کی داغ بیل پڑ چکی

تھی۔ البتہ یہ ضرور ہوا کہ ہندی اور سنسکرت کے قدیم قصے عربی و ایرانی

زبانوں کا قالب اختیار کر کے ان زبانوں میں منتقل ہو گئے۔“ (29)

قدیم عرب صرف شاعری وچ ای دلچسپی رکھدے سن۔ اوہ قصے کہانیاں ول کوئی خاص

توجہ نہیں دیندے سن۔ اسلام توں پہلاں عربی زبان وچ کوئی قصہ یا داستان نہیں لبھدی۔ عرباں

دے قصہ ادب دا کجھ حصہ پہلی صدی ہجری فیستویں صدی ہجری وچ لکھیا گیا سی۔ ایس دور وچ

لکھے گئے قصے لادینی سن پر اسلام دے آون نال ایہناں اُتے اسلامی رنگ نمایاں دسد اے۔ بنو

عباس دی حکومت سے کئی قصیاں دے ترجے عربی زبان وچ ہوئے جہاں بارے حفیظ احمد

لکھدے نیں:

”بنو عباس دی حکومت دے سے وچ قصیاں دے کئی ترجے عربی زبان وچ

ہوئے اوہناں وچ کلیلہ و دمنہ پہلی کتاب اے تے ایہدے مترجم داناں

عبداللہ ابن مقفع اے۔ اوہنے ایس کتاب نوں فارسی توں عربی وچ لکھیا۔

عنتز بن شداد دا قصہ عرباں وچ بہت مشہور سی۔ عبدالمالک الاعمی نے ایس

نووں ”سیرت منتر“ دے سرناویں پیٹھ لکھیا۔ ایہدیاں 22 جلدیاں نیں۔

ایہدے وچ عرباں دی حیاتی نوں بڑے سسچجرے ڈھنگ نال بیان کیتا

گیا اے۔ ابوالفرج اصفہانی (متوفی 967ء) دی کتاب ”کتاب لاغاتی“

ودھیری مشہور ہوئی۔ ایہہ 20 (ویہہ) جلدیاں وچ چھپی۔“ (30)

عرب لوک شاعری نوں ڈھیر پسند کر دے سن۔ ایس لئی اوہناں شاعری نوں اول درجہ

داتے قصے کہانیاں ول کوئی خاص توجہ نہ کیتی۔ ایہو کارن اے پئی عربی زبان وچ تخلیقی کہانیاں

بہت گھٹ نیں۔ فارسی تے ہندی زبان دیاں کہانیاں دے ترجے ای دیکھن نوں لبھدے نیں۔

ایہہ سارے ترجے تہجی توں اٹھویں صدی ہجری وچ ہوئے۔ میاں ظفر مقبول لکھدے نیں:

”طوطی نامہ“ طوطے دی کہانی تے سندباد نامہ (دس وزیراں دی کہانی) ایہہ

سبھی کتاباں بڑیاں سبق سکھان والیاں نیں۔ قصہ چہار درویش نرول افسانوی کتاب اے تے اجیہیاں کئی ہور کتاباں نو عربی وچ اٹھیا گیا۔ شیخ سعدی دی مشہور زمانہ کتاب ”گلستان“ دا عربی وچ ترجمہ ”روضۃ الورد“ دے ناں نال کیتا گیا۔ ایس توں مگروں عربی وچ قصے کہانیاں دے ڈھگ لگ گئے۔“ (31)

فارسی ادب وچ بے شمار قصے لکھے گئے نیں۔ کجھ دوجیاں زباناں توں وی ترجمائے فارسی وچ قصہ ادب دا مڈھ پیشدادی خاندان دے بادشاہواں توں بچھا۔ سب توں پہلی قصہ دی کتاب ”خوتائے ناک“ اے۔ سنسکرت دے بہت سارے قصے تے کہانیاں دا ترجمہ فارسی زبان وچ کیتا گیا۔ سنسکرت دی مشہور کتاب ”پنج تنتر“ نوں عربی توں بعد فارسی وچ نصر بن احمد دے زمانے وچ ترجمایا گیا تے ایہداناں ”کلیہ ودمنہ“ رکھیا گیا۔ رودکی نے ایہد فارسی نظم وچ وی ترجمہ کیتا۔ ڈاکٹر محمد ریاض لکھدے نیں:

”نصر بن احمد سامانی کے دور میں یہ کتاب پہلے فارسی وری میں ترجمہ ہوئی اور پھر رودکی نے اسے فارسی نظم کا جامہ پہنایا۔ چھٹی صدی کے شروع میں ایک بار پھر اسے طبع فارسی نثر میں ابوالمعالی نصر اللہ بن محمد نے بہرام شاہ غزنوی کے زمانے میں مرتب کیا۔ یہی کتاب کلیہ ودمنہ بہرام شاہی کے نام سے مشہور ہوئی۔“ (32)

کلیہ ودمنہ دی لافانی شہرت دا کارن ایہہ وے پئی ایہدے وچ آفاقی سچائیاں دی جھلک دسدی اے۔ انسان جنوراں دی دُنیا وچ اپنے آپ نوں اک انوکھی جادوئی فضا وچ محسوس کردا اے۔ ایس کتاب راہیں جنوراں دی زبانی پتہ لگدا اے پئی قدیم زمانیاں وچ معاشرت دے طور طریقے کیہ سن۔ ایہدے وچ موجود کہانیاں بے شمار نسلاں دے تجریاں دا نچوڑ نیں۔ ارشد رازی ایس بارے لکھدے نیں:

”کلیہ ودمنہ“ میں جانوروں کو انسانی زندگی کے بنیادی مسائل سے آشنا دکھایا گیا ہے۔ اس میں جانور محبت، نفرت، اخوت، انسانیت، وفاداری، غداری،

حسد، رقابت اور فتح و شکست جیسے متنوع معاملات پر بحث کرتے ملتے ہیں۔
جانوروں کی زبان سے پتا چلتا ہے کہ مختلف ادوار میں آدابِ معاشرت کیا
تھے اور انسان تدبیر و تقدیر کے باہمی تعلق اور آداب پر کیسے خیالات رکھتا
تھا۔، (33)

ایس قصے توں اڈ انوار سہیلی، عیار دانش تے مفرح القلوب وی اصل وچ سنسکرت توں
ماخوذ نہیں ایہناں سب مجموعیاں وچ بہت ساریاں کہانیاں اکو جہیاں نیں۔ ایس توں اڈ فارسی
زبان وچ کئی کہانیاں، قصے تے مثنویاں وکھو دکھ دوراں وچ لکھیاں گئیاں جیویں بوستان، گلستان،
یوسف زلیخا، عیوالحیوۃ، وامق و عذرا، سُرخ بت، شاد بہر خٹک بت، مخزن الاسرار، خسرو شیریں،
لیلیٰ مجنوں ہفت پیکر، سکندر نامہ، منطق الطیر، منطق العشاق، مثنوی جام جم، تیمور نامہ، سواد اعظم،
مظہر گل، آب و رنگ، گل بکاؤلی، حاتم طائی، شکستہ، الف لیله تے داستان امیر حمزہ وغیرہ۔
اُردو وچ داستان نویسی عربی تے فارسی دے وسیلے توں ای شروع ہوئی۔ اُردو زبان
وچ داستان گوئی دا جنم گھر دلی شہر نوں متھیا جاندا اے پر ایہنوں عروج لکھنو وچ حاصل ہويا۔
جدوں ہندوستان اُتے انگریز ہولی ہولی قابض ہو رہے سن اوس ویلے اوہ نواب تے امراء
جیہڑے حیاتی دیاں تلخ تے کوڑیاں حقیقتاں دا سامنا نہیں کر سکدے سن اوہناں اپنے من نوں
پرچاؤ لئی داستان سنن نوں اپنا مشغلہ بنا لیا۔ داستان گو صرف اوہ گلاں داستان سنن ویلے شامل
کر دا جیہڑیاں امیراں دے دل نوں بھاوندیاں سن تاکہ داستان وچ اوہناں دی دلچسپی کسے طور
وی گھٹ نہ ہووے۔ رفیع الدین ایس بارے لکھدے نیں:

”وہ نواب اور اُمر او سلاطین جو زندگی کی برہنہ حقیقتوں کا مقابلہ نہیں کر سکتے
تھے۔ داستان کی طلسماتی فضا میں اپنی نا آسودہ خواہشات کی تسکین پاتے۔
افیون کی چسکی لگا کر داستان سننے میں مگن رہتے۔ عام انسان بھی داستان
گوؤں کی مجلسوں میں باقاعدگی اور پابندی سے حاضر ہوتے اور داستانوں
کی تخیلاتی دنیا میں اُن آرزوؤں کی تکمیل پائے جو عام زندگی میں پوری نہیں
ہو سکتی تھیں۔، (34)

داستاناں تے قصیاں دے مڈھ بکھدیاں ای اُردو نثر وچ اک نواں تے معیاری رحمان قائم ہو گیا۔ اُردو دی ادبی تے معیاری نثر دے مڈھ وچ ایہہ صنف سنگ میل دا درجہ رکھدی اے۔ بہت سارے محققاں مٹلا وجہی دی کتاب ”سب رس“ نوں اُردو دی پہلی نثری کتاب منیا اے۔ ایہوں اُردو وچ لکھیا جاوَن والا پہلا قصہ قرار دیندے نیں۔ ایہہ قصہ 1045ھ وچ عبداللہ قطب شاہ دے زمانے وچ لکھیا گیا جیہدے بارے ڈاکٹر شگفتہ زکریا لکھدیاں نیں:

”یہ کتاب دکن کی قدیم اُردو نثر کی کتابوں میں سب سے اہم ہے اور 1045ھ - 1635ء میں تصنیف ہوئی۔ اس کا قصہ طبع آزاد نہیں ہے۔“ (35)

اٹھارہویں صدی سیاسی، سماجی تے معاشی لحاظ نال افراتفری تے ٹٹ بچھ دی صدی سی پر ادب خاص طور تے اُردو نثر اُتے ایس دور دی سیاسی تے سماجی تبدیلیاں دے مثبت اثرات مرتب ہوئے۔ ایسے سسے عربی تے فارسی دا اوہ سحر وی ٹٹ گیا جیہڑا ڈھیر مدت توں لوکاں دے ذہناں تے قلم اُتے حاوی سی۔ اجیہیاں داستاناں لکھیاں گئیاں جہاں وچ حقیقی زندگی، اوہدیاں قدراں، جذبیاں تے احساساں دی ترجمانی کیتی گئی۔ اُردو دیاں داستاناں وچوں ”قصہ مہر افروز دلبر“ اک اہم ترین تے سب توں پرانی داستان اے۔ انہویں صدی وچ فورٹ ولیم کالج دے قیام توں بعد اُردو وچ باقاعدہ داستان نویسی دا مڈھ رکھیا گیا اے۔ ایس صدی وچ داستانوی ادب ٹیسی تے اپڑ گیا۔ ایس سسے وچ بہت ساریاں نکلیاں داستاناں توں اڈ کئی جلداں اُتے مشتمل داستاناں وی لکھیاں گئیاں۔ جمیل جالبی ایس بارے لکھدے نیں:

”اُنیسویں صدی داستانوں کے عام رواج اور عروج کی صدی ہے۔ اس صدی میں کم ضخامت کی چھوٹی داستانیں بھی کثرت سے لکھی گئی اور کئی کئی جلدوں پر مشتمل ضخیم داستانیں بھی تالیف ہوئیں۔“ (36)

اُنہویں صدی دا دور داستانوی ادب دا سنہری دور اکھواندا اے۔ ایہہ اُردو دا داستانوی عہد سی جہدے وچ داستان دی صنف دو جیاں صنفاں اُتے انج کھلری ہوئی سی کہ باقی سب صنفاں ایہدے اگے مٹھیاں وکھالی دیندیاں سن۔ فورٹ ولیم کالج دے قائم ہون توں بعد اُردو

ادب دا جناوی خزانہ ملدا اے۔ اوہدے وچ سب توں بہتا وزنی پلڑا داستان دا اے۔ ایہہ داستاناں لوکائی وچ بہت مقبول ہوئیاں۔ جہاں بارے وقار عظیم لکھدے نیں:

”اُنیسویں صدی کے آغاز سے غدر کے وقت تک مختصر کہانیوں کے جو خاص خاص مجموعے ہم تک پہنچے ان کے نام یہ ہیں۔ خرد افروز از حفیظ الدین احمد۔ اخلاق ہندی از بہادر علی حسینی، بستان حکمت از فقیر محمد گویا۔ طوطا کہانی از سید بخش حیدری، بیتال پچپیسی از مظہر علی دلا۔ سنگھاس بتیسی از کاظم علی جوان۔ باغ اُردو از شیر علی افسوس اور انتائے نورتن از محمد بخش مہجور۔“ (37)

اُردو زبان وچ قصہ لکھن دا رواج اٹھارہویں صدی توں شروع ہویا تے اج وی جاری اے۔ ایہدے وچ بے شمار قصے تے داستاناں لکھیاں گئیاں۔ کئی دے ترجمے عربی، فارسی زبانوں توں کیئے گئے۔ ایہناں وچوں بہت سارے قصے ایسے نیں جیہڑے اج وی بڑی مقبولیت رکھدے نیں تے بڑے شوق نال پڑھے جانندے نیں۔ طیبہ خاتون ہوراں اُردو دیاں مشہور داستاناں دی دس انچ پائی اے:

”اُردو کی مشہور ترین داستانوں میں ”داستان الف لیلہ“ داستان امیر حمزہ“، ”داستان طلسم ہوش ربا“، ”داستان بوستان خیال“، ”داستان سروش سخن“ اور ”داستان طلسم حیرت“ کو اس زمانے میں جو اہمیت حاصل رہی اس کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ ان قصوں نے کئی صدیوں تک مسلسل نام بدل بدل کر اپنے کئی روپ اختیار کئے۔“ (38)

پنجابی زبان دے ڈھلے ادب ول جہات ماریاں پتہ لگدا اے ایہدی بنیاد اوہناں منظوم داستاناں اُتے رکھی گئی جہاں وچوں کجھ تاریخی، کجھ نیم تاریخی تے کجھ محض تصوراتی سن۔ ایہہ داستاناں مذہبی، رومانوی تے رزمیہ سن۔ کجھ اجیہاں وی سن جہاں وچ تاریخی واقعیوں بیان کیتا گیا۔ ایہہ داستاناں ہر خاص تے عام وچ مقبول سن۔ لوک ایہناں داستاناں نوں بڑے شوق نال سندے سن۔ دن بھر دے کماں کاراں توں تھک کے شام ویلے جدوں لوک فارغ ہو جانندے تاں چوپالاں سجانیاں جانندیاں تے لوک قصیاں نوں گایا جاندا سی۔ ایہناں قصیاں دے

لطف تے سرور پاروں سارے دن دی تھکان لہہ جاندی۔ ایس بارے شیخ محمد اکرام لکھدے نیں:

”پنجابی ادب کی بنیاد ان قدیم لوک داستانوں اور روایتوں پر ہے جو کسانوں میں رائج اور مقبول تھیں۔ رومانی داستانوں کا بھی جو نظم میں ہیں ان سے گہرا تعلق ہے ان میں کچھ حقیقت تبدیلیوں کے ساتھ ڈرامے کی صورت میں کھیلا جاسکتا ہے اور کچھ طویل داستانی نظمیں ہیں۔ دن بھر کام ختم ہو چکتا تھا تو ان داستانوں اور قصوں کو چوپالوں اور ڈیروں میں گاتے اور الاپتے تھے۔ یہ دستور قدیم زمانے سے چلا آتا ہے۔“ (39)

پنجابی زبان دے پرانے قصے تے داستاناں وچوں سب توں پہلاں ”راجا رسالو“ دی کہانی ملدی اے۔ راجا رسالو نے ساری حیاتی دکھاں تکلیفاں نال جنگ لڑی اوہناں دامردانہ وار مقابلہ کیتا۔ راجا رسالو دے کردار نوں بہت سراہیا گیا۔ انج وی پنجاب دے سورمیاں دی بہادری نوں خراج تحسین پیش کرن لئی ہور وی داستاناں لکھیاں گئیاں۔ حفیظ احمد راجہ رسالو بارے آکھدے نیں:

”ایس کردار دی مہانتا نوں لوک راجپاں خراج پیش کیتا اگانہہ ٹردیاں ٹردیاں ایہہ داستاناں ہور وی لکھیاں گئیاں تے انج پنجاب دی دھرتی دے سورمیاں دی بہادری دے جس گائے گئے تے ایہہ کردار مثالی متھے گئے۔“ (40)

راجا رسالو لوگروں ”پورن بھگت“ دا قصہ بہت مشہور ہویا۔ ایس قصے نوں بہت سارے شاعراں نے مثنوی دے ڈھنگ وچ لکھیا۔ جنہاں وچوں قادر یار دے لکھے قصہ پورن بھگت نوں سب توں ودھ مشہوری ملی۔ قادر یار دی شہرت دا کارن وی ایہو قصہ اے۔ اوہنے ایس قصے نوں چارسی حرفیاں وچ لکھیا اے۔ راجا رسالو تے پورن بھگت دے قصیاں دا روپ مڈھلیاں لوک داستاناں ورگا اے۔ ایہناں دونواں قصیاں نوں واراں دی طرز اُتے گایا جاندا سی۔ اٹھویں صدی توں دسویں صدی عیسوی دے وچکارے سے وچ جنہاں لوک داستاناں دی کھوج کیتی گئی۔ اوہناں وچوں بہت سارے قصے لوک واراں دے روپ وچ موجود نیں۔ جنہاں وچ سورمیاں

دی بہادری دے گیت گائے گئے۔ ایہدے نال نال ایہناں قصیاں وچ اخلاقی تے سماجی موضوع وی بیان کیتے گئے نیں۔ ایس دور دے قصیاں بارے اختر جعفری لکھدے نیں:

”ٹنڈے سراج دی وار دا مہاندار پورن بھگت دی کہانی نال رلداملدا تے کجھ حصے یوسف زلیخا دے قصے واٹگوں نیں۔ ایٹھوں ایہہ گل صحیح ہوندی اے پئی اوس دور وچ پنجابی شاعری اُتے اسلامی رنگ چڑھن لگ پیاسی۔ واراں دے سرناویں توں ای صاف ظاہر ہوندا اے پئی اسلامی نال برصغیر وچ اوس ویلے عام مشہور ہو چکے سن جیویں سکندر، ابراہیم، سراج تے حسن وغیرہ۔“ (41)

واراں توں اڈ عشقیہ قصے وی لکھے گئے جیہڑے نسل در نسل سینہ بہ سینہ چلدے رہے جنہاں وچ انسانی حیاتی وچ پیش آون والیاں اوکڑاں تے اوہناں داحوصلے نال مقابلہ کرن دا درس دتا گیا اے۔ آکھیا جاسکدا اے عشقیہ قصیاں وچ نری عشق دی کہانی ای بیان نہیں کیتی جاندی رہی سگول ایہناں وچ حیاتی دیاں پیڑاں نوں جرن، بلند ہمتی، اخلاقی تے معاشرتی سبق وی دتے گئے نیں۔ پنجاب دی سب توں مشہور رومانوی داستان ”ہیر رانجھا“ اے ایہہ قصہ لودھیاں دے سے توں سینہ بہ سینہ ٹریا رہیا اے۔ ایس قصے نوں شہنشاہ اکبر دے زمانے وچ لکھیا گیا۔ ایہدے وچ ہیر تے رانجھے دے عشق دی کہانی نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایس قصے نوں پنجابی زبان وچ سب توں پہلاں دمودر داس دمودر نے منظوم صورت وچ لکھیا۔ جہدے بارے انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

”پنجابی زبان میں جس شاعر نے اسے سب سے پہلے منظوم کیا اس کا نام دمودر ہے جس کا زمانہ 1484ء سے 1568ء تک کا ہے۔ دمودر نے یہ بھی لکھا ہے کہ وہ اس عشقیہ داستان کا چشم دید گواہ ہے۔“ (42)

پنجابی زبان وچ دمودر توں لے کے موجودہ دور تیکر بے شمار شاعراں نے ”ہیر رانجھا“ دی داستان نوں اپنے اپنے انداز وچ نظم کیتا اے پر ایہناں شاعراں وچوں جیہڑے شاعر نوں ”ہیر رانجھا“ لکھن پاروں لازوال شہرت حاصل ہوئی اوہ شاعر سید وارث شاہ نیں۔ بہت سارے

وڈے وڈے شاعراں وارث شاہ دے قصے نوں نظم کر کے چیلنج کرن دی کوشش کیتی پر کوئی وی شہرہ آفاق شاعر دا مقابلہ نہیں کر سکیا۔ وارث شاہ دی لکھی ”ہیر“ نوں پنجاب دا انسائیکلو پیڈیا آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دے ایس قصے وچ پنجاب دی پوری وسوں جھلکارے ماردی دسدی اے۔ اوہناں دے بیان وچ انتال دا زور اے تے لکھت وچ گہرائی اے۔ ایہو کارن اے پئی قصے وچ ہر واقعہ، ہر کردار، ہر منظر تے ہر جذبہ جیوندا جاگدا دسدا اے۔ پڑھن والا اپنے آپ نوں اوس واقعے، اوس منظر تے اوس کردار دے جذبے دے بہت نیڑے جا پیدا اے۔ شہباز ملک ہوراں ایس بارے لکھیا اے:

”ہیر وارث شاہ اپنے اُچے ادبی معیار پاروں ہن عالمی پدھر تے اعلیٰ ادب وچ شمار ہوندا اے۔ وارث شاہ نوں جتھے پنجاب دا شیکسپیر آکھیا جاندا اے او تھے اوہدی شاعری نوں آفاقی حوالے دی شاعری وی قرار دتا جاندا اے۔ ایس دی وجہ ایہہ اے کہ وارث شاہ نے اپنی لکھت نوں نزارومانی داستان کر کے ای نہیں سگوں پنجاب دے گھیرے وچ رہندیاں انسانی قدراں دے حوالے نال لکھیا اے۔“ (43)

”ہیر رانجھا“ توں بعد رومانی قصیاں وچوں جیہڑا قصہ سب توں ودھ مقبول ہويا اوہ ”مرزا صاحبان“ دا قصہ اے۔ ایہہ عشقیہ کہانی دے نال نال اک رزمیہ داستان وی اے۔ جیہڑی پنجاب دے لوکاں دے مزاج تے نفسیات دے عین مطابق اے۔ ایس قصے وچ مرزے دا کردار غیرت مند، بہادر تے نڈرا اے۔ ایہو کارن اے پئی ایہدی مقبولیت ہر دور وچ رہی اے۔ ایس قصے نوں سب توں پہلاں شاعر پیلو نے نظم کیتا۔ پیلو دے کلام وچ رومانی اے۔ قصے وچ سوز تے گداز اُگھڑواں اے۔ اوہنے تھیں تھیں تشبیہاں، استعارے تے محاورے ورت کے اپنے کلام وچ سہین پیدا کیتا اے۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”پیلو پنجابی لوک کہانی مرزا صاحبان نوں لکھن والا پہلا شاعر اے۔ اسدا ایہہ قصہ اپنے زور تے سادگی دے لحاظ نال پنجابی ادب وچ اُچی تھیں رکھدا اے تے پنجاب دے علاقے تے اُس دے سماج دی سچی تصویر اے۔“

ایہہ قصہ ناگنی رنگ وچ اے۔“ (44)

”مرزا صاحبان“ دا قصہ وی بہت سارے شاعراں نے لکھیا پر پیلو توں بعد جیہڑے شاعروں سب توں ودھ شہرت حاصل ہوئی اوہ حافظ برخوردار نہیں۔ ایس قصے وچ اوہناں دا انداز بڑا شگفتہ تے کلام وچ روانی اے۔ ایس توں اڈ حافظ برخوردار قصہ ”یوسف زلیخا“ لکھن والے پہلے لکھاری نہیں۔ اوہناں قصہ سسی پنوں تے شریں فرہاد وی لکھیا اے۔ پر اوہناں دا سب توں ودھ مقبول ہون والا قصہ ”مرزا صاحبان“ اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں دا رنگ بڑا ملدا جلد اے۔ عبدالغفور قریشی ایس بارے لکھدے نیں:

”آپ دے قصیاں نوں ویکھیاں پتہ لگدا اے کہ سسی پنوں تے مرزا صاحبان دا رنگ بڑا ملدا جلد اے۔ سسی وچ شاعر نے اپنا تخلص حافظ تے مرزا صاحبان وچ برخوردار وی ورتیا اے۔ دوویں قصیاں دی زبان ٹھیٹھ پنجابی اے۔ کدھرے لہندی اے نال ہندی دے لفظ وی ملدے نیں۔ زبان وچ سوز تے تڑپ اے۔ تشبیہاں تے استعارے سوہنے تے ڈھکویں ورتے نیں۔“ (45)

پنجاب دیاں رومانوی قصیاں وچوں ”ہیر رانجھا“ تے ”مرزا صاحبان“ توں بعد جیہڑے قصے نوں پذیرائی ملی اوہ ”سوئی مہینوال“ دا قصہ اے۔ بہت سارے پنجابی شاعراں نے ایہہ قصہ مغلیہ دور وچ لکھیا گیا۔ ایس قصے دا مرکزی کردار مرزا علی بیگ دا پتر عزت بیگ سی جیہڑا کہ مغل شہزادہ سی۔ ایہہ المیہ قصہ اے جہدے انت وچ سوئی تے مہینوال دونویں مر گئے۔ سید فضل شاہ ہوراں نوں ایہہ قصہ لکھ کے ڈھیر مشہوری حاصل ہوئی۔ انعام الحق دے وچار موجب:

”پنجابی شاعروں کی اس طویل فہرست میں جس شاعر کو یہ داستان منظوم کرنے پر سب سے زیادہ شہرت اور مقبولت حاصل ہوئی وہ سید فضل شاہ ہیں۔“ (46)

”سسی پنوں“ دی داستان دا سہمندھ سندھ نال اے کیوں جے سسی بھنجھور دی رہن

والی سی تے پنوں کیچ مکران توں آیا سی پر ایہہ کہانی سندھ توں کتے ودھ پنجاب وچ مشہور ہوئی۔ پنجابی شاعراں نے ایس قصے نوں نظم کرن لئی ودھ چڑھ کے حصہ لیا تے اپنے اپنے انداز وچ شاعرانہ جوہر دکھائے۔ ایہہ قصہ پنجاب وچ ہیرا رانجھا، مرزا صاحبیاں تے سوتلی مہینوال وانگوں مشہور ہويا۔ ایس قصے نوں وارث شاہ ورگے عظیم شاعر نے وی لکھیا پر سید ہاشم شاہ ہوراں دی ”سسی پنوں“ نوں جو شہرت ملی اوہ کسے ہور شاعر دے حصے وچ نہ آسکی۔ اوہناں قصہ نگاری وچ جیہڑا کمال دکھایا جس طرح سسی دے ہجرتے فراق درد تے پیڑ دی تصویر کشی کیتی اے اوہ ہور کوئی شاعر نہیں کر سکیا۔ اوہناں ایہہ قصہ دوہڑیاں دے روپ وچ نظم کیتا اے پئی ایس المیہ کہانی نوں امر بنا دتا اے۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”ہاشم شاہ دی پوری شاعری دا موضوع عشق اے۔ ایہہ وجہ اے کہ اوہناں دے کلام وچ جیہڑا سوز، تڑپ تے کسک اے اوہ دو جیاں شاعراں وچ گھٹ ای اے۔“ (47)

پنجابی شاعراں نے بہت سارے مذہبی تے اسلامی تاریخ دے واقعاں تے شخصیتاں نوں وی موضوع بنا کے قصے لکھے نیں۔ جے قدیم پنجابی ادب دا جائزہ لیا جاوے تے پتہ لگدا اے پئی ایہدے وچ کافی ساریاں لکھتاں ایہیاں نیں جیہڑیاں اسلام تے اسلامی تاریخ نال تعلق رکھدیاں نیں۔ ایہناں لکھتاں وچ کھوکھو منظوم داستاناں دا ودھیرا حصہ اے۔ ایہیاں منظوم داستاناں وچوں حضرت یوسف علیہ السلام تے زلیخا دی کہانی بہت مشہور ہوئی اے۔ ایہہ قصہ قرآن پاک وچ موجود اے قرآن پاک نے ایس نوں ”احسن القصص“ دا ناں دتا اے۔ ایس قرآنی قصے نوں وی بہت سارے شاعراں لکھیا پر سبھ توں ودھ مقبول ”احسن القصص“ ہويا جنہوں مولوی غلام رسول عالم پوری ہوراں لکھیا۔ اوہناں داستان امیر حمزہ وی لکھی جیہڑی پنجابی قصہ ادب وچ اک نواں واڈھا اے۔ سید اختر جعفری دے آکھن موجب:

”اوہناں نے پنجابی ادب نوں ”داستان امیر حمزہ“ دے ناں دا اک نواں قصہ دتا۔ ایہہ قصہ اوہناں نے فارسی توں لیا اے تے پنجابی وچ سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ ایس قصے وچ ویہہ ۲۰ ہزار شعر نیں۔“ (48)

پنجاب وچ قصہ نگاری دے ذوق دا گویڑ ایس توں لایا جاسکدا اے پنجابی شاعراں کجھ اچھے قصے منظوم کہتے نیں جہاں دانہ تے پنجاب دی سرزمین نال کوئی سمبندھ اے تے نہ ای ایہہ تاریخ یاں حقیقی واقعات نال کوئی رشتہ رکھدے نیں۔ ایہناں وچوں اک ”سیف الملوک“ وی اے۔ وادی کاغان وچ اک جھیل سیف الملوک دے ناں توں موجود اے پر قصے وچ ایہہ کوئی حوالہ موجود نہیں۔ ایہہ دیواں تے پریاں دی اک تصوراتی داستان اے۔ بہت زیادہ شاعراں ایس داستان نوں نہیں لکھیا۔ ایس قصے نوں لکھن والے شاعراں وچ لطف علی، احمد یار گجراتی، میاں محمد بخش، میاں حیدر علی، محمد صادق، امام الدین تے دائم اقبال دائم شامل نیں۔ ایس قصے نوں جس شاعر نے شاہکار بنایا اوہ میاں محمد بخش نیں۔ اوہناں ایس قصے نوں ”سفر العشق“ دا ناں دتا اے۔ کیوں جے ایہہ وچ اوہناں عشق دے پندھ وچ آون والیاں مہماں تے اوکڑاں دی کہانی بیان کیتی اے۔

پنجابی زبان وچ بے شمار قصے لکھے گئے تے لکھے جا رہے نیں پر ایہہ بیان کہتے گئے قصے پنجابی ادب دے شاہکار منے جاندے نیں۔ لمیرے قصے وی لکھے گئے کجھ شاعراں نے لے رومانی قصیاں دے کسے خاص منظر توں متاثر ہو کے رومانی کرداراں دے مکالمیاں دی صورت وچ نکلے نکلے مختصر قصے وی لکھے اوہ اپنے مقصد وچ کامیاب وی رہے۔ پنجابی زبان وچ قصہ کاری دی روایت عربی تے فارسی دے اثر پٹھ پروان چڑھی۔ ایہو کارن اے پئی پنجابی قصیاں اُتے عربی فارسی قصیاں دا رنگ گوڑھا دکھالی دیندا اے۔ ایس بارے عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”پنجابی وچ قصہ لفظ عربی فارسی دے اثر پٹھ آیا اے تے کہانی دے معانی وچ استعمال ہندا آیا اے، عربی فارسی دا اثر پنجابی قصے اُتے پینا قدرتی گل سی۔ کیوں جے مسلماناں دی آمد نال ایہناں قصے کہانیاں دا آؤنا وی ضروری سی تے ایہتوں دیاں زباناں دے وٹاویں روپ وچ پیش ہونا قدرتی سی۔“ (49)

بنیادی طور تے پنجابی قصیاں نوں دو قسماں وچ وٹیا جاسکدا اے۔ پہلی قسم دے

قصیاں وچ اوہ قصے شامل نہیں جیہڑے پنجاب دی دھرتی نال تعلق رکھدے نیں ایہہ خالص پنجابی تے طبع زاد قصے نیں۔ دوجی قسم وچ اوہ قصے نیں جیہڑے ہندی، عربی، فارسی تے سندھی زبان دے قصے نیں اوہناں نوں پنجابی زبان وچ ترجمایا گیا اے۔ بذل حق محمود ایہناں قصیاں بارے لکھدے نیں:

”عربی ترجموں میں یوسف و زلیخا کے قصے ہیں۔ فارسی ترجموں میں شریں فرہاد، لیلیٰ مجنوں (جو دراصل ایک عربی افسانہ ہے) داستان امیر حمزہ، سیف الملکوک، نیرنگ عشق وغیرہ شامل ہیں۔ ہندی یا دوسری ہندوستانی زبانوں کے ترجموں میں سے چند ربدن، پورن بھگت اور سسی پنوں ہیں۔ خالص پنجابی قصے ہیرا رانجھا، سوئی مہینوال، مرزا صاحبان، روڈا اجلائی، قصہ راج بی بی وغیرہ ہیں۔“ (50)

پنجابی ادب وچ قصہ گوئی اک مکمل، نویکی تے مستقل صنف اے۔ پنجابی ادب وچ وی دوجے ادباں وانگوں قصیاں دا پیش بہا خزانہ موجود اے۔ ایہناں قصیاں اُتے فارسی مثنوی دا رنگ گورھا اے۔ پراہدے باوجود قصے اُکا ای مثنوی نہیں۔ اوہناں دی بحر وکھ اے تے انداز وی وکھرا اے۔ ایہناں قصیاں دی رنگین بیانی تے فن دی جدت نے قصیاں دے معنیاں تے افادیت وچ وادھا کیتا اے۔ ایہہ قصے قصہ گوئی تے قصہ نویسی دے لحاظ نال قیمتی سرمایہ نیں۔ پنجاب دے بیشتر قصیاں وچ سانجھ پائی جاندی اے۔ معاشرت تے تہذیب دی عکاسی کرن توں اڈ ایہناں قصیاں وچ اسلامی ماحول دا رنگ گورھا وکھالی دیندا اے تصوف دا پہلو وی اُگھڑواں اے پنجابی شاعراں نے قصیاں دا مڈھ سبھ توں پہلاں اللہ دے پاک ناں تے رسول کریم ﷺ دے مبارک ناں توں نبھیا اے۔ اوہدے بعد قصے دی واری آؤندی اے جیہڑا دکھو وکھ عنواناں پیٹھ لکھیا جاندا اے۔ ایس بارے حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”جہاں یہ داستانیں ہماری معاشرت و تہذیب کی عکاسی کرتی ہیں وہاں ان میں اسلامی ماحول بھی رچا بسا ملتا ہے۔ ان داستانوں کا آغاز عموماً اللہ تعالیٰ کے پاک نام اور اس کے رسول نبی کریم ﷺ کے اسم مبارک سے ہوتا

ہے۔۔ (51)

پنجابی قصہ کاراں وچوں ہر شاعر دا اپنا معیار تے بیان ڈھنگ اے۔ ہر اک نے اپنے قصے نوں فنی پکیائی نال پیش کیتا اے۔ قصے وچ حسن نوں نکھارن تے اُجاگر کرن لئی کسے نے فارسی رنگ تے کسے نے پنجابی رنگ اپنایا اے۔ پنجابی قصے لکھن والے شاعر لوک شاعر نہیں۔ اوہناں دے قصے مجلساں وچ وی سنائے جاندے سن۔ ایس لئی اوہناں دی زبان عام اے۔ عام طور تے قصیاں دی زبان ماجھی ٹکسالی اے۔ جد کہ کدھرے کدھرے ہندی تے پوٹھوہاری انگ وی ملد اے۔ عربی، فارسی لفظاں دی بھر مار وی قصیاں وچ ڈھیر ملدی اے۔ ایہدا کارن ایہہ وے پئی قصہ کاری مغلاں دی حکومت وچ شروع ہوئی۔ قصہ کاراں نے اپنے قصیاں راہیں مذہب تے اخلاق دی تبلیغ تے معاشرے دی اصلاح دے فرائض سچے ڈھنگ نال انجام دتے۔ اوہناں دا مقصد شردی ننڈیا تے خیر دی سر بلندی سی۔ ہر قصے وچ اوس دور دے سیاسی انتشار تے معاشرتی اُلجھناں تے اوکڑاں دا ذکر ملد اے۔ نسلی تے طبقاتی برتری، فرسودہ ذہنیت، غلط سماجی قدراں اُتے کڑی تنقید دیاں مثالیں وی لکھدیاں نیں۔ ایہناں وچ وکھو وکھ علاقیاں دی حیاتی دی ترجمانی توں اڈ فطری ماحول دی منظر نگاری تے عوامی جذبیاں دی تصویر وی اُگھڑویں دکھالی دیندی اے۔ ایہہ آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا پئی ایہہ قصے قدیم پنجاب دے تاریخی، تمدنی، تہذیبی تے معاشرتی قدراں دے بھرویں عکاس نیں۔ ایہناں نوں ادب دے بہترین تے اعلیٰ نمونے قرار دتا جاسکدا اے۔

☆☆☆

حوالے

- 1- حفیظ احمد، ڈاکٹر، قصہ تے پنجابی قصہ، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء، ص 12
- 2- عبدالحمید سرشار، حافظ، ادبی چھلاں، لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء، ص 23
- 3- سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اسے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 187
- 4- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 13
- 5- سردار محمد خان، پنجابی اُردو ڈکشنری، (جلد دوم)، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، س ن
- 6- اقبال صلاح الدین، وڈی پنجابی لغت، (تبیجی جلد)، لاہور: عزیز پبلشرز، 2002ء، ص 1985
- 7- جمیل احمد پال، پنجابی کلاسیکی لغت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1995ء، ص 299
- 8- رفیع الدین ہاشمی، اصناف ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2008ء، ص 109
- 9- Ferozsons Urdu English Dictionary, (revised edition), Lahore:
Ferozsons Pvt. Ltd., Pg.546
- 10- سعید احمد فاروقی، (مرتب)، اسپرانتو اُردو لغت، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1986ء،
ص 113
- 11- سلیم اختر، ڈاکٹر، داستان اور ناول، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 27
- 12- شفیق عقیل، پاکستان کی لوک داستانیں، لاہور: مقتدرہ قومی زبان، 2008ء، ص 9
- 13- گیان چند، اُردو کی نثری داستانیں، دہلی: قومی کونسل برائے فروغ اُردو زبان، 2002ء، ص 28
- 14- احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2002ء، ص 354
- 15- ابوالعجاز حفیظ صدیقی، اصناف ادب، لاہور: سنگ پبلشرز، 2012ء، ص 247
- 16- مشتاق صوفی، عاشق آخری کہ نویں؟، لاہور: پچل سٹوڈیوز، 2010ء، ص 113
- 17- ادبی چھلاں، ص 24
- 18- شہناز انجم، ڈاکٹر، ادبی نثر کا ارتقاء، نیو دہلی، مکتبہ جامع لمیٹڈ، 1985ء، ص 104
- 19- طیبہ خاتون، ڈاکٹر، اُردو نثر کی داستان، آزاد کشمیر، ارسلان بکس، 2003ء، ص 87

- 20- ادبی چھلاں، ص 25
- 21- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 26
- 22- اُردو کی نثری داستانیں، ص 31
- 23- ایضاً
- 24- ظفر مقبول، انہویں صدی عیسوی دی پنجابی قصہ کاری (تنقید تے تجزیہ)، (مقالہ پی ایچ ڈی)، لاہور: اورینٹل کالج پنجاب یونیورسٹی، 2007ء، ص 41
- 25- داستان اور ناول، ص 34
- 26- وقار عظیم، سید، داستان سے افسانے تک، لاہور: الو قار پبلی کیشنز، 2014ء، ص 36
- 27- اُردو کی نثری داستانیں، ص 35
- 28- داستان سے افسانے تک، ص 37
- 29- ادبی نثر کا ارتقاء، ص 107
- 30- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 29
- 31- انہویں صدی عیسوی دی پنجابی قصہ کاری، ص 45
- 32- محمد ریاض، ڈاکٹر، فارسی ادب کی مختصر ترین تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء، ص 62
- 33- ارشد رازی، کلیہ دمنہ، لاہور: نگارشات پبلشرز، 2014ء، ص 5
- 34- اصناف ادب، ص 114
- 35- شگفتہ زکریا، ڈاکٹر، اُردو نثر کا ارتقاء، لاہور: سنگت پبلشرز، 2004ء، ص 14
- 36- جمیل جالبی، ڈاکٹر، تاریخ ادب اُردو، لاہور: مجلس ترقی ادب اُردو، 2012ء، ص 1295
- 37- داستان سے افسانے تک، ص 35
- 38- اُردو نثر کی داستان، ص 89
- 39- محمد اکرام، (مرتبہ)، ثقافت پاکستان، کراچی: ادارہ مطبوعات پاکستان، 1967ء، ص 259
- 40- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 61
- 41- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر، ویروے، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1987ء، ص 54

- 42- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، (مرتب)، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، لاہور: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص 344
- 43- شہباز ملک، ڈاکٹر، وچار، لاہور: تاج بک ڈپو، 1992ء، ص 206
- 44- حمید اللہ شاہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1992ء، ص 141
- 45- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 246
- 46- پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 353
- 47- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 196
- 48- ویوے، ص 23
- 49- پنجابی ادب دی کہانی، ص 153
- 50- بذل حق محمود، پنجابی علم و ادب میں مسلمانوں کا حصہ، لاہور: سنگ میل پبلشرز، 2004ء، ص 27، 28
- 51- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ص 104

☆ رشم جمیل پال (لیکچرار پنجابی)

گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین کاہنہ، لاہور

☆☆ اعجاز علی (لیکچرار پنجابی)

گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج سول لائنز، لاہور

سجاد حیدر دی کتاب ”سورج مکھی“ دا تجزیاتی ویروا

Analytical study of Sajjad Haider's book "Sooraj Mukhi".

Abstract:

Sajjad Haider was a great dramatist, astute novelist, captivating short story writer and well known translator. He was at home in Punjabi, Urdu and English language. He was director programmes in Radio Pakistan, wrote a book where he described broadcast machinery and its functions. His major work includes four collections of Punjabi dramas in which he dealt with grim realities and facts of society. His characterisation doesn't focus merely on appearances rather emphasizes on overall development. This paper aims to study one of his collections of dramas entitled "Sooraj Mukhi" which consists of 9 dramas. The author of this research article intends to read between the lines to explore its semantic and pragmatic importance.

Keywords: Sajjad Haider, Dramatist, Radio Pakistan, Director Programmes, Punjabi Drama, Sooraj Mukhi.

.....

سجاد حیدر (1919-1996) پنجابی زبان تے ادب دے سرکڈھ ترقی پسند لکھاری سن، اوہناں دی شخصیت دیاں کئی پرتاں نیں: اوہ پنجابی زبان توں اُردو تے انگریزی زبان دے وی ودھیا لیکھک سن۔ اوہ اک ودھیا پنجابی لکھاری ہون دے نال نال اک گنی پارکھ، سچے کھوج کار، نویکلے مترجم، ناول کار آتے شفیق انسان سن۔ اوہناں دا شمار نویں پنجابی نثر دے موڈھیماں وچ ہوندا اے۔ پنجابی ڈرامے دے کھیتز وچ اوہناں دا ناں اک معتبر حوالے دے طور تے پیش کیتا جاندا اے۔ آپ دے ریڈیائی ڈرامیاں دا پہلا مجموعہ ”ہوادے ہموکے“ 1958ء وچ چھپ کے منظر عام تے آیا۔ اوہناں دے ایس پراگے دے ہن تک تن وکھ وکھ ایڈیشن چھپ چکے نیں جیہدا دوجا ایڈیشن قومی کتب خانہ لاہور نے شائع کیتا جیہدا 1960ء وچ چھپ کے سامنے آیا۔⁽¹⁾ پنجابی ادبی اکادمی لاہور نے ایس کتاب دا تیجا ایڈیشن 1965ء وچ چھاپیا۔ پہلا ایڈیشن خط نسخ وچ ہون کارن اوس نوں پڑھن سے وی دقت پیش آوندی اے جد کہ بعد وچ چھپن والے پراگیاں وچ نستعلیق رسم الخط ورتیا گیا اے جیہدا اجو کے دور وچ وی پڑھن لکھن لئی پرچلت اے۔ پاکستان بن توں بعد چھپن والیاں کتاباں وچ ایہ پنجابی ڈرامیاں دی پہلی کتاب سی جیہدے وچ گل 8 ڈرامے نیں۔ ایہ سارے اپنے اختتامی نظریے توں المیا ڈرامے جا پدے نیں۔ ایہ 1944ء توں 1955ء تک ریڈیو تے نشر ہوندے رہے۔ ”سورج مکھی“ سجاد حیدر دے پنجابی ریڈیائی ڈرامیاں دی دوجی کتاب اے۔ ایہ 1970ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب دے ہن تک پنج ایڈیشن چھپ چکے نیں ایس دا دوجا ایڈیشن 1986ء وچ چھپ کے ساہویں آیا۔ جد کہ ایہدا پنجواں ایڈیشن 1999ء وچ شائع ہويا؛ ایہنوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ والیاں نے اپنی بہت موجب بڑے سوہنے ڈھنگ نال چھاپیا اے۔ اوہناں دی ایہ کتاب اکادمی ادبیات پاکستان دے مالی مل ورتن نال چھاپی گئی اے۔⁽²⁾ اوہناں دی ایس کتاب وچ پنجابی زبان و ادب دے سرکڈھ مہاندرے سوجھواناں دے چار تعارفی لیکھ شامل نیں۔

پنجابی زبان و ادب دے سرکڈھ پارکھ محمد آصف خاں ہوری اپنے اک مضمون وچ لکھدے نیں:

”..... جدوں سجاد حیدر ہوراں لکھنا چھوہیاسی، اودوں پر جو ہی بولیاں دی

اسنی چڑھ مچی ہوئی سی کہ گھر دی رانی بردی بانندی ہو کے رہ گئی سی۔ پنجابی
 لکھیاری نوں سٹھ تے مہینے جرنے پیندے سن۔ ادو کے اکھوتی سو جھواناں
 بھانے پنجابی کسے ملوان ادبی لکھت جوگی ای نہیں سی..... ہوا بدلی، ساڈے
 سو جھوان سچیت ہوئے تاں اوڑ مک گئی۔ جھو نہیں ہوئی ساری رت سوئی
 پھل کھیلی وچ وٹج گئی۔ ماں بولی دی سکھنی جھولی مہکدے ٹہکدے پھلاں
 نال بھر بچن لگ پئی۔“ (3)

آصف خاں دے کہن مطابق سجاد حیدر دی ویکھا ویکھی کئی ہور لکھاری دی پنجابی ول
 آئے تے اینج اوہناں دے بالے دیوے راہیں ہزاراں ہور دیوے جگمگ جگمگ کرن لگ پئے۔
 ایس طرحاں پنجابی ساہت وچ نہ صرف نویاں صنفاں تے راہواں دی پرت پئی سگواں اول دینہ
 توں ای اجو کے پنجابی سلیکھ نوں مضبوط بنیاداں فراہم کرن وچ اوہناں دا بڑا وڈا یوگدان رہیا
 اے۔

”سورج مکھی“ ناں دی سجاد حیدر دی ایس علمی ادبی پستک وچ کل 9 ڈرامے شامل
 نیں؛ جیہناں تے غور کریئے تے ”ہوا دے ہو کے“ والے ڈرامیاں دی ہی آواز سنائی دیندی
 اے۔ ایہناں وچ سٹیج ڈرامے دی عکاسی تے شعور دی رودے حوالے نال کرداراں دا ماضی تے
 حال وچ آون جاون لگا وکھالی دیندا اے۔ کردار اپنے سامنے اک مقصد رکھدا اے تے اس
 مقصد نوں پان لئی حیاتی دے اتار چڑھانوں جردا اے۔

”سورج مکھی“ ناں دے ایس ڈرامے دی کتھا وچ سجاد حیدر ہوری قاری نوں شاید
 ایہہ تاثر دینا چاہندے نیں کہ عام منکھ وی جویں اپنے آل دوالے دی حیاتی دی نقالی کردیاں
 کردیاں اپنا آپ گنوائی بیٹھا اے تے ہن مونہہ تے خول چڑھا کے اک دوجے نال کسے ہور
 دے لکھے ہوئے مکالے بولدا چالدا پیا اے۔ کیوں کہ اوہدے اپنے کول سچے جذبیاں دی گھاٹ
 اے۔ لیکھک اپنی ایس لکھت وچ سانوں دوہور پاتراں نال مخاطب کرواندا اے۔ سیٹھ تے
 شگفتہ۔ شگفتہ تے ظہیر جدوں اک سین وچ آہو سامنے ہوندے نیں تے سیٹھ شگفتہ کولوں اوہدی
 بے جان اداکاری دا گلہ کردا اے تے شگفتہ دا جواب پڑھن والیاں نوں بہت گجھ سوچن تے

مجبور کر دیندا اے۔ اوہ آکھدی اے:

”.....میرا اپنے آپ اُتے زور نہیں۔ جو میرے اندروں نہیں اُٹھدا، اوہ باہر کوں آوے۔ کاغذ دے پھل سَنگھ کے خشبو وی لذت دا اظہار کرنا کسے بڑے وڈے ایکٹر داکم اے۔ میں ایہہ کرای نہیں سکدی۔ میں ایس بڈھے جھڑوس نوں شہ زور شہزادہ کنج سمجھاں اوس لیراں دے پتلے نوں چنگا جوان کوں جاناں۔“ (4)

یعنی اج دی لوکائی نوں ایس گل دی اُکا ای ویلہ نہیں کہ اوہ صورت توں اگے کوئی شے دیکھے۔ دوسرے پاسے شگفتہ دا کردار ایس گل ول وی اشارا کر دیا اے کہ جو شے اندر نہ ہووے اوہ کوں باہر آوے۔ بھاویں ہُن اوہ محبت ہووے یاں کسے دی مدد کرن دا جذبا۔ ساری گل تے انسان دے اندر دی اے کہ او تھے کیہ کجھ لُگیا چھپیا ہو یا اے۔ تھے تے بھاویں لکھ شکر مل لوو؛ اوہنے رہنا تے کوڑا ای ہوندا اے۔ جو شے اندروں کُوتن بھری اے، اوہ باہروں کنج مٹھی ہو سکدی اے۔ اندروں جھوٹے لوک باہروں چتے مرضی سچے ہو جاوے اوہناں کولوں فیض نہیں لہدا۔

”داکھاں ترپ ترپ روندیاں نیں“ ڈرامیاں دے ایس نویکلے پراگے دی لڑی وچ شامل دُو بے ڈرامے داسرناواں اے۔ ایس ڈرامے دے مرکزی کرداراں وچ نوری، دارا اُتے سائیں شامل نیں۔ کجھ نکلے پاتر وی ایس ڈرامے دا اٹوٹ انگ نیں پر اوہناں توں متعارف ایس اوہناں دیاں دکھ دکھ آوازاں راہیں ہوندے آں۔ ایہناں توں اڈاک پُتلی دا کریکٹر ایس کرت وچ ورتیا گیا اے۔ سجاد حیدر دی ایس لکھت دا مڈھ نوری تے دارے دے بیڑی ٹھیلدیاں ہویاں کدھرے جاوے نال بچھدا اے جتھے راہ وچ اوہناں نوں اک آواز اپنے ول متوجا کردی اے جیہڑی ”آوے ماہی آ۔ آوے ماہی آ.....“ آکھ رہی ہوندی اے تے اوس آواز دے منبع نوں پھر ولدیاں ہویاں ڈرامے دے پاتر نوری تے دارا اک گلی تیکر اپڑ جاندا اے۔ دارا بہتا چر بیڑی ٹھیلن پاروں کجھ دیر آرام کرنا چاہندا اے تے اوہ کسے طرحاں گلی دے اندر جاوے دارا لہسن دا آہر کر دیا اے۔ انج جا پدا اے جو ایس اوہ پُری دراصل رب نال وصال دی علامت بنا کے سچے ڈھنگ نال ورتی گئی اے۔ جتھے باہروں اندر جاوے دارا کدھرے نہیں دسا۔ نوری دے

مونہوں سجاد حیدر آکھواندے نیں:

”پچھو کڑ ول تے جھاتی مار۔ متے اودھرائی کوئی بوہا باری ہووے۔“ (5)

ڈراما نگار دا کہنا اے اندر جاوَن دا راہ ساڈے پچھو کڑ وِچ اے۔ جتھے لوکا ئی نے رب نال وعدا کیتا سی کہ رب تعالیٰ ای اوہناں دا خدا اے تے اودھی طرف ای اوہناں نے پرتنا اے۔ ایہہ اک وکھری گل اے کہ ایس دُنیا دی فریبی چکا چوند وِچ منکھ نوں اپنا رب نال کیتا ہو یا اوہ عہد بھل گیا اے۔ پر اندر جھاتی مارن لئی تے فیر پچھے ول ای ویکھنا پئے گا۔ تاں جے اصل کیہ اے؟ اصل کتھے اے؟ اودھا پتا لایا جاسکے۔

گُلّی وِچ دھیان مارن تے اوہناں دوہاں نوں اک سائیں وکھالی دیندا اے جیہدی پوری داڑھی تے لمیاں لمیاں لٹاں والے وال ہوندے نیں۔ اوہ سُوہا جوڑا پائی اک سُستی ہوئی بلی نوں اپنی جھولی وِچ لے کے بیٹھا ہوند اے۔ اخیر دوہاں مسافراں (نوری تے دارا) نے اودھا ترلا کیتا کہ اوہناں دوواں نوں جھٹ رات لنگھاون لئی اوتھے رہن دیوے تے فیر سائیں دی گل کتھ توں سانوں اوہ ایسی مخلوق جا پدا اے جیہدی ایس دُنیا دی ہے ای نہیں..... بلکہ کسے اُچے درجے دی ماورائی جنتا اے جیہدی صوفیاں وانگ ایس جگت نوں اپنا پیکا گھر متھ کے سوہرے گھر جاوَن واسطے اتا ولی ہوندی اے تے اوہ سُوہے سالو پا کے اپنے ماہی دے بلاوے دی اڈیک وِچ اے۔ ایس ڈرامے دے اگلے منظر وِچ جدوں نوری، سائیں نوں دوگھڑیاں سون دا آکھدی اے تے اوہ اک وار فیر اوس اڈیک ول اشارا کردا اے، جیہدی اک نیک بندے نوں ازلاں توں لگی ہوئی اے پئی کدوں اوہ اپنے محبوب نال رَلے گایاں ہوسکدا اے اوہ سجن جس رات آونا ہووے، اوس رات منکھ سُتتا ای رہ جاوے۔ اوہ کہند اے:

”سوں جاں؟ تے جے اوہ مینوں سُتتیاں وکھ کے فیر پچھانہہ مڑ گیا

تاں؟“ (6)

عقل حیاتی داسٹہ ایہو اے کہ ایس دُنیا دی رمز عشق اے تے ایہدا انت ایہہ اے کہ انسان ایس قابل ہو جاوے کہ اوہ اپنے کارجاں نال اپنے حقیقی محبوب نوں پسند آ جاوے، نہ کہ اودھی ناراضگی دا باعث بنے۔ ڈراما اگانہہ ودھدا اے تے دارا سویرے اپنی کشتی نوں پتن تے لیجا

کے اوتھے لدائی دے کم توں چار پیسے کمان دا وچار کے سوں جاندا اے۔ اگلی سویر لدائی لئی جیہڑے بندے اوہنوں لبھدے نہیں اوہناں نوں ایس کرت وِچ دکھ دکھ آوازاں راہیں متعارف کروایا گیا اے جیہڑے اوہنوں وی اپنے نال کسے چبارے اُتے لے جاندا نہیں جتھے ایس ڈرامے وِچ اک ہور کردار پتلی دے نال نال ساڈے ساہویں آوندا اے۔ ایس طرحاں جا پیدا اے جو یں سجاد حیدر ہوری اوس کریکٹر راہیں سانوں اوس برائی تے بھیڑناں آشنا کروانا چاہندے نہیں جیہڑا خیر دا متضاد اے تے ہر انسان دی حیاتی وِچ اوہدے نال نال چلدا اے۔ جتھے انسان تھوڑا جہیا تھڑک گیا، اوتھے ای شردیاں قوتاں خیر نالوں ودھ کے انسانی جُستے دا احاطا کر کے اوہنوں واپس پرتن جوگا نہیں چھڈ دیاں۔ اوس کردار دی زبان مٹھاس نال بھری ہوئی وکھائی گئی اے، جیہدے توں ایہہ ظاہر ہوند اے کہ برائی وِچ لذت ہوندا اے۔ اک وار کروتے وار وار کرن تے دل کردا اے۔ لیکن بندے دی بھلائی ایس وِچ ای اے کہ اوہناں شیواں توں پچھا چھڈا کے اپنے آپ نوں اوہناں کھچن والیاں راہواں تے جان توں روکے تے دارے وانگنوں ایہہ آکھن جوگا ہووے:

”جی میرا ایہہ راہ نہیں۔ اج گراہے پے گیا ساں تے ایہہ چباراوی ویکھ لیا اے، نہیں تے میرے پاسے توں ایہہ گل سینکڑیاں کوہاں دی واٹ تے وے۔“ (7)

ایس ڈرامے وِچ اوس کنڈھے پار دے منظر اں دے نال نال دوجے پاسے گھی وِچ موجود نوری تے سائیں دے مکالمے وی چلدے نیں۔ جتھے نوری تے سائیں اک دوجے نال اپنے اپنے دکھ سکھ پھروں رہے ہوندے نیں۔ نوری، دارے دے موہرا پی کے آون دا سائیں نوں دسدی اے۔ اوہ اوہدے کولوں چچھدی اے کہ کدھرے اوہدا دارا، وی سائیں دے محبوب وانگنوں اوہنوں ہجرتے وچھوڑے دی اگ وِچ ساڈے کُرتے نہیں جائے گا۔ سائیں پیارتے محبت دا فلسفا بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیاندا ہويا آکھدا اے:

”پیار چُپ دی بکل پٹھ پلدا اے نوری! جدوں دیاں واگاں وی ہتھ نہ ہون تے کونت وی وس وِچ نہ ہووے۔ اودوں چُپ ای پکڑ دی اے۔“ (8)

ایہہ اک آفاقی سچائی اے کہ بنداجدوں محبت وچ ڈب جاندا اے تے فیر محبوب نوں ہر رویہ زیب دیندا اے تے عاشق نوں اوہناں رویاں نوں چُپ چپیتیاں ای سہنا پیندا اے۔ ڈراما اپنے انت وِل ودھدا اے تے نوری جیہڑی دارے دے شہروں پرتن دی اڈیک وچ ہوندى اے سائیں نوں اوہدے آکھن تے اپنی رنگی مہندی پئی وکھاندى اے۔ اوہ اوہنوں آکھدى اے: اوہدی مہندی ویکھن والا اوہدے کول اے تے اوہ ویلے دارا واپس پرت آوندا اے۔

”دسکھنے سویرے“ دے عنوان پٹھ ایس کتاب دے تیجے ڈرامے داسرناواں اپنے اندر وسیع معنیاں نال پُرچیا ہويا اے۔ ایس کرت وچ پاتراں دے ذاتی مسئلے بیانے گئے نیں پر ایہدی عالمگیریت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ حیاتی دے روگاں نال جدوں بندے دا وساہ پیندا اے تے بہت ساریاں کالیاں راتاں ایس طرحاں دیاں جا پدیاں نیں جیہناں دی کوئی سویر نہ ہووے تے جیہڑیاں لمیاں ای ہوندىاں لگن۔ اوہ غریب بنداجیہڑا راتیں وی بھکھ سہہ کے ستا سی اوہدے لئی سویر کتھوں؟ من وسلوئی کتھوں لتھے گا؟ ویلے دی اک گل سوئی ہوندى اے کہ اوہ لنگھ جاندا اے لیکن چوکھا چرگزار کے لنگھدا اے تے اڈیک بھاویں ساجھرے دی ہووے یاں محبوب دی، اوہ لمیری ای جا پدی اے۔

ایس تخلیق دے مڈھ توں قاری نوں دو کرداراں توں واقف کروایا جاندا اے؛ بہر تے شجاعت۔ اتھے ایہہ گل لکھاری مٹھی وچ لکائی رکھدا اے کہ اوہ دوویں کبھدے کولوں بھج رہے سن تے کبھدے وِل ٹھہ رہے سن۔ پہلے منظر وچ پڑھن والیاں نوں جا پدا اے جویں جنگ لگی ہوئی اے تے چاروں پاسے گولیاں دا مینہہ ورھدا پیا اے۔ بہر تے شجاعت اک تھویر انھیرے وچ لکے ہوئے نیں۔ شجاعت دا ہتھ زخمی اے تے اوہ ہفیا ہويا ہور دوڑن تے آہر کرن توں انکاری اے۔ دوجے ونے بہر جیہڑا بڈھا کردار جا پدا اے اوہ حوصلے وچ جوان اے تے شجاعت نوں وی سہارا دیون تے تیار اے۔ بہر دی گل بات توں سجاد حیدر دیاں لکھتاں دی اوہ سے سوئی وانشادا احساس ہوندا اے جیہڑا اوہناں دی تحریر دا خاصا اے۔ انج جا پدا اے جویں اوہناں دے کردار آنکھی، جذباتی، وفادار تے نڈر ہوون۔ ڈراما اگے ودھدا اے تے شجاعت اتے بہر دینہ دا چانن نیڑے ہوون پاروں کسے محفوظ تھاں تے جاون دی کوشش وچ ہوندے نیں۔ بہر ایس گل دی کیڑ

رکھن دا آہر کردا اے کہ اوس ویلے پہرے تے اک ای بندا ہووے جیہنوں اوہ مار کے نکل جاوے۔ چھ گولیاں نال بھریا ہویا طماچا شجاعت کول ہوندا اے تے بے اور ہنوں پہرے دار سپاہی نوں ویکھدیاں سارای گولی مارن نوں آکھدا اے۔ اوتھے شجاعت دی آکھی ہوئی گل دل ٹندی اے۔ اوہ آکھدا اے:

”بابا ایہہ میرے کولوں نہیں ہونا۔ میں جیوندا جاگدا بندا کویں ماراں۔
میرے کولوں کسے دی جان نہیں لئی جاندی۔ ایہہ دھرو میتھوں نہیں
ہوندا۔“ (9)

سجاد حیدر اپنے ایسے پاتر دے مونہوں ایہہ گل آکھو کے انسانی جنڈ جان دا تقدس سامنے لیاندا اے کہ کویں اک مسلمان نوں یاد کروان دی کوشش کیتی اے کہ مؤمن اوہو اے جیہدی زبان تے ہتھ دے شرتوں دوجے مسلمان محفوظ ہون تے آج دامنکھ ایس گل دی پامالی وچ پیش پیش اے۔ اوہ خبرے کس لو بھ وچ پھسیا ہویا اے کہ اپنے جیسے بے گناہ انساناں دا لہو وگا کے کُٹس ہوندا اے۔ اپنے جہیاں دا مال کھا کے ڈھڈ دی آگ بچھاندا اے۔ ڈراما گانہ ودھدا اے تے شجاعت بے بردی مدد نال خرم پنڈ اپڑ کے اپنی محبت امینہ نال ملن ٹر جاندا اے۔ اوتھے دامنظر امینہ دے گجھ گاؤن نال شروع ہوندا اے۔ جدوں اوہنوں گانا گاندیاں باری تے کھٹکھٹا سنائی دیندا اے۔ فیر اوہنوں شجاعت دے آون دا پتا لگدا اے جیہدی ودھی ہوئی داڑھی ہون پاروں پہلی نظر وچ امینہ اوہنوں نہیں سیہاندی۔ پر شجاعت دے یقین دوان مگروں اوہ اوہنوں پچھان لیندی اے۔ اوہدے ارنج ست ورھیاں پچھوں پرتن تے اپنی کوئی خیر خبر نہ گھلن تے شکوہ کردی اے تے فیر اوہدے گجھ بدل جان دا گلہ کردی اے۔ ہُن اوہدیاں اکھاں وچ اوہنوں اک پیڑ وکھالی دیندی اے۔ حالاں کہ اوہ تے اوہدے سُنیاں وچ وی ہمیش سہرا لاکے آوندا سی۔ اوتھے ای لکھاری قاری دے سرتے دھماکا کردا اے کہ اوہناں ستاں سالاں وچ جتھے شجاعت دیاں اکھاں وچ پیڑ آگئی سی، اوتھے ای امینہ دی اُنگی وچ اک پلس دے افسردے ناویں دی ہیرے دی انگوٹھی پے گئی سی جیہنوں اوہنے ابا جی دی مجبوری داناں دتا تے آکھیا کہ اوہ حالے وی شجاعت نال پیار کردی اے۔

”اپنے پرانے“ ناں دے ڈرامے وچ مرکزی کردار سہمی، دا اے جیہڑا اک سچے سبھا تے دلیکیر آواز والا پاتر اے۔ لیکن ایس دکھی آواز دے نال نال سہمی، دی شوخ آواز وی ورتی گئی اے جیہڑی اوہدے بچپن دی عکاسی کردی اے۔ ایہدے مگروں دکھ دکھ کرداراں وچ اوہدے خاوند شہباز اتے دھی شانو دا پاتر وی ایس لکھت دا حصے نیں۔ فیرسی دی ماں دا کردار درد رنجانی آواز نال ڈرامے دے ٹریجک ہونوں ثابت کرن دا آہر کردا اے۔ ایہدے توں اڈاک کردار گل دے ناں دے ذریعے متعارف کروایا جاندا اے جیہڑا سہمی، نال خاص تعلق رکھدا اے۔

ڈرامے دا آغاز شانو، سہمی دی امہڑی تے اوہدے گھر والے شہباز دے کدھرے جاوے توں بچھدا اے۔ راہ وچ شانو وار وار اپنی ماں جیہڑی اوہ آجی آکھ کے بلانندی اے، اوہدا کچھ رہی اے کہ اوہ کتھے اے؟ اوہنے اوہدے کول جانا اے۔ اوہدے سوال تے سہمی دی ماں دے جواب قاری نوں ایس طرحاں دا تاثر دیندے نیں جو سہمی کدھرے بہت دور جا چکی ہووے تے سہمی دی امہڑی، شانو نوں اوہدی ماں نال ملاوے توں قاصر ہووے۔ سس تے جوئی آپس وچ گلاں باتاں کردے نیں جتھے شہباز ایس طرحاں تاثر دیندا اے جو سہمی اوہنوں شانو داکسی دوسرے بال نال کھیڈنا اُکا پسند نہ ہووے تے اوہ بالین دیاں کھیڈاں توں نابلد ہووے۔ سہمی دی ماں دے مطابق کھیڈاں ایس کئی عمر وچ ہوندیاں ای نیں کہن تے اوہ ایہہ گل واضح طور تے بیان کردا اے کہ اوہنوں اوہدیاں کھیڈاں پسند نہیں سن۔ اخیر شانو اپنی نانی دے لوری سناوے تے سوں جانندی اے۔

ڈراما اگانہہ ودھدا اے تے سہمی دی ماں وین پاون لگ پیندی اے۔ سہمی جیہڑی اکتی سال دی عمر وچ دریا وچ ڈب کے مر گئی سی۔ اوہ اپنے کچھ اپنی دھی شانو نوں روندیاں چھڈ گئی سی۔ اوہدی ماں اوہدے ویاہ توں پہلاں دے خیالاں وچ گواچ جانندی اے تے اک کچھل پیری جھات راہیں سانوں پتا لگدا اے کہ جدوں وی اوہناں دے گھر دے بوہے اگیوں گھوڑے دے ٹاپاں دی آواز آوندی سی تے سہمی اندر کمرے وچ جا چھپدی سی۔ ماں دے کچھن تے کہیے اوہ گھوڑیاں توں ڈردی اے، سہمی دا جواب پڑھن والیاں نوں کسے گورھی سوچ دے راہیں پادیندا اے۔ اوہ آکھدی اے:

”نہیں گھر سواراں توں۔ خبرے کدھروں آوندے نیں تے کدھروں ٹر
جاوندے نیں۔“

ڈر گھوڑیاں توں نہیں لگدا، اوہناں اُپر بیٹھے ہوئے انساناں توں لگدا اے کیہ
پتا کسے دی عزت لٹ لین۔

کیہ خبر کسے دامال کھولین، یاں پیار محبت دے دھوکھے وچ پوری حیاتی داوڈا
روگ لاکے ٹر جاون۔ (10)

ماں، سہمی نوں یاد کر کے دُکھی ہوندی رہندی اے تے آکھدی اے کہ کویں سہمی دے دل
دا حال جانن دی کوشش اوہنے کدے نہیں کیتی سی۔ اخیر اوہنوں و دیا کرن دا ویلا آ گیا۔ کیوں کہ
دھیاں تے پیراں پیغمبراں نے بوہیوں ٹوریاں سن۔ سہمی نے جدوں اپنے ویاہ دی گل پہلی وار سنی
تے اوہ ہتھوں اُکھڑ گئی سی پئی اوہدا ویاہ نہ کیتا جاوے۔ اوہ وار وار آکھدی سی کہ اوہ اپنی شادی
پچھوں کدے خوش نہیں رہوے گی۔ اوہدی ماں اوہنوں عام ماواں وانگ اک کماؤ بندے نال ویاہ
کرن دے فائدے گنواں لگ پیندی اے۔ سس تے جوائی، سہمی نوں لہدے ہوئے دریا کنڈھے
اُپر جاندے نیں تے اوس ٹانگے توں لہہ جاندے نیں جس اُپر اوہ بیٹھے ہوندے نیں۔ اوہ فیصلا
کردے نیں کہ دریا ول پیدل چلیے۔ اوہ تھے دریا کنڈھے اوہناں نوں کوئی بیٹھا ہو یا وکھالی دیندا
اے تے اتھے اسیں ایس ڈرامے دے آخری کردار گل نال متعارف ہوندے آں جیہوں سہمی دی
ماں دوروں پچھان لیندی اے۔ اوہ اوہناں دے پنڈ دا منڈا سی۔ اوہنے ای سہمی دے ڈُب بن دی خبر
اوہناں تیکر اڑائی سی۔ ایس گل تے شہباز نوں اچنھا ہوندا اے کہ گل نوں اوہناں توں پہلے سہمی
دے مرن دا کویں پتا لگ گیا۔ سہمی دی ماں اوہدی لاش وکھ کے اپنی دھی دا مکھڑا آخری وار وکھنا
چاہندی اے بھوویں اوہدے مگروں اوہنوں موت ای کیوں نہ آ جاوے۔ اتھے گل فیر اک وار
اک عالمگیر حقیقت دے چہرے توں گھنڈ چکدا اے:

”اپنے مونہوں موت کون منگدا اے ماں! جیون دا لالچ بُرا اے۔“ (11)

اتھے قاری نوں ڈرامے دے سرنوویں دی حقیقت بارے سمجھن دا بھرواں موقع لہدا
اے کہ اکثر خون دے رشتے پرانے ہو جاندے نیں تے احساس اگا نہہ لنگھ جاندا اے تے کئی وار

جیہڑے رشتے دیکھن وچ پرانے ہوندے نیں اوہناں دے نال دل دے بڑے گوڑھے رشتے ہوندے نیں۔

”پتلیاں“ سجاد حیدر دا اک ہور نوبلکا ڈراما اے۔ جویں ایس ڈرامے دے ناں توں ای طاہر ہوندا پیا اے کہ ایس ڈرامے وچ اک پتلی تماشے دی منظر نگاری پیش کیتی گئی اے۔ ایس لکھت دے کرداراں نوں باقی ڈرامیاں وانگ شروع وچ وکھرا کر کے نہیں نکھیریا گیا۔ سگوں ایہہ تاثر دیون دی کوشش کیتی گئی اے جویں ڈرامے دے سارے پاتر ای پتلیاں نیں تے اک بادشاہ دے دربار وچ پتلی تماشہ پیش کر رہیاں نیں۔ بادشاہ دے دربار وچ اک رقاصا (گوہر جان) نوں بلایا جاندا اے تے شہنشاہ جیہڑا کچھری لاکے بیٹھا ہويا اے اوہدے رقص توں وی محظوظ ہوندا اے۔ ڈراما جیوں جیوں اگانہہ ددھدا اے تے تماشے دے مکن مگروں منظر وی تبدیل ہو جاندا اے، کوئی ستا ہويا اے تے کوئی اوس ستے ہوئے دے پیراں وچ پھابیاں پاوون دا آکھدا اے تے اوہدیاں مشکاں کسن دا کہندا اے۔ گوہ کرن تے پتا لگدا اے کہ بنن والیاں آوازاں بادشاہ دے درباریاں تے اوس دیاں اپنیاں نیں تے بنھیا پتلیاں والے نوں جارہیا اے۔ بنھن پچھوں بادشاہ ہنٹر مار کے اوہنوں جگا ون دا حکم دیندا اے تے پتلیاں والا ہڑ بڑا کے اٹھ پیندا اے۔ اوہ کچھن لگدا اے کہ ماجرا کیہ اے؟ جواب وچ بادشاہ اوہدی کیتی مار کٹائی دی گل کردا اے۔ اوہنے تے اوہناں پتلیاں نوں اپنا زرخید غلام ای سمجھ لیا اے، بادشاہ دی ایس گل تے پتلیاں والے دا جواب سانوں کسے گوڑھی سوچ وچ پادیندا اے۔ اوہ آکھدا اے:

”..... میں تے اپنے ہتھیں تہانوں بنایا اے۔ تہاڈا اک اک انگ میں

گھڑیا اے۔ اک اک کل کوکا میں ٹھوکیا اے۔“ (12)

بادشاہ اگوں جواب دیندا ہويا آکھدا اے کہ ایہدا مطلب ایہہ وے کہ توں سانوں مار کٹ کے بھن تروڑ وی سکنا ایں؟ ایس ڈرامے دی کتھا وچ پتلیاں والا تورے دی ماں (لدھی) نوں اُکساندا اے کہ اوہ اوہنوں کھول دیوے تاں بے اوہ بعد وچ تورے دا لک جوڑ سکے تے باقی پتلیاں نوں وی جیہڑیاں جیہڑیاں شکایتاں سن اوہناں نوں پورا کر دیوے۔ بادشاہ تے درباری بھٹ اوہنوں روکدے نیں کہ اگر ایہہ گھٹھ گیا تے فیر اوہناں کولوں ایس نبھے جاوون دا

بدلا لوے گا۔ پتلیاں والا تورے دا کردار کسے ہور پتلی نوں دیون تے راضی ہو جاندا اے کہ ہن تورے دے کردار دی مار کسے ہور پاتر نوں پوے تے سوائے سیکھو دے ہور کوئی ایس گل واسطے راضی نہیں ہوندا۔ بادشاہ، وزیر، بھٹ سارے نیویں نیویں ہو کے بھج جانداے نیں۔ ایس گل راہیں ایہہ گل وی واضح ہوندا اے کہ گل کرن لئی بھاویں سارے اکٹھے ہو جان جدوں کجھ کرن دا ویلا آوندا اے تے فیر کوئی نیڑے نہیں لگدا۔ لدھی پتلیاں والے نوں کھول دیندی اے تے ڈرامے دے اختتام تے قاری نوں پتا لگدا اے کہ پتلیاں والا اپنے تماشے دے بعد سٹا ہو یا سی تے اوہ ایس طرحاں پتلیاں دا اپنے آپ نوں بھنا سنے وچ ویکھ رہیا سی۔ جدوں اوہ اٹھ کے ویکھدا اے تے تورے دا لک اوہ سے طرحاں ٹٹیا ہو یا ہوندا اے تے پھٹ سیکھو نوں وی لگے ہوندے نیں۔ سجاد حیدر دے ایس ڈرامے دے پس منظر وچ پنجاب دے نابرسپتر ڈلے بھٹی دی جیون کتھا دی بازگشت سُنائی دیندی اے۔

”ایانے سیانے“ ناں دے ڈرامے دے کرداراں دے ناں وی ایس لکھت دے شروع وچ دکھو دکھ درج نہیں کیے گئے۔ اپنی ایس تخلیق وچ سجاد حیدر نے ساڈے اجوکے سماج دی گل کیتی اے۔ ایس کرت دا موضوع جعلی پیراں فقیراں، شعبدے بازاں تے قسمت دا حال دسن والیاں نوں بنایا گیا اے جیہڑے اپنی رائے بندے دے کھیسے وچوں نکلدے نوٹاں نوں ویکھ کے بدل لیندے نیں۔ دوجے پاسے ایس ڈرامے دا اک ہور خیال جیہڑا اپنا نکلس اپنے سرناویں وچ وی دکھاندا اے۔ اوہ ایہہ وے کہ ایانے بھاویں عمر وچ اپنے وڈکیاں توں گھٹ ہوون لیکن اکثر اپنی سیانف وچ ودھ ہوندے نیں جویں ولیم ورڈز ورتھ دا آکھناسی:

(13) Child is the father of man.

سجاد حیدر دے ایس ڈرامے دا آغاز اک مداری تے بچے جمورے دے کردار توں ہوندا اے، جیہڑے اک میلے وچ تماشا دکھا رہے ہوندے نیں۔ اوہناں دے آل دوالے لوکاں دی چوکی بھیر لگی ہوندا اے۔ مداری اوس بچے جمورے دا پیو اے۔ اوہ، اوہدے کولوں مختلف سوال پچھدا اے۔ اوہدے دتے جواباں تے لوک ہسدے نیں۔ مداری مستانا اپنے پتر دا دل میلا ہوون توں بچاوں لئی اک بڑے پتے دی گل کردا اے۔ اوہ آکھدا اے:

”..... ایہہ ایڈا ولی ہوندا تے اِنجے راہواں وِچ بہ کے منگدا ہوندا پیا۔“ (14)

ایس گل توں سانوں اوہناں جعلی پیراں تے فقیراں دا خیال دی آوندا اے جیہڑے لوکائی دے من دیاں مُراداں پوریاں کرن لئی تھاواں تھائیں اپنا کاروبار لائی بیٹھے ہوندے نیں۔ کدھرے کوئی دکھاں دا ماریا اپنا دکھڑا لے کے اوہناں دے آستانے تے جاوڑے تے اوہ اوہنوں ٹھگن وِچ اک پل نہیں لاندے۔ جیوں جیوں ڈراما اُگے ودھدا اے تے مینو اوس رلی دیاں گلاں پاروں اپنے کجھ دن پہلاں دے ڈراؤنے سُغیاں دا ذکر اپنے سپو (مداری) نال کردا اے کہ کوئیں اوہنوں خاب وِچ اک سٹے نے کٹ لیا سی تے اوہنوں کتنی تکلیف ہوئی سی۔ اوہ کسراں اپنی جان آپ لے لوے گا۔ اوہنوں تے سٹے دے کٹن دی ایڈی تکلیف ہوئی سی۔ اوہ آکھدا اے:

”..... جان نکلن لگیاں تے بڑی پیڑ ہوندی اے۔ جان تے بڑی پیاری

ہوندی اے۔ اپنے ہتھوں آپ میں کجھ مر سکاں گا؟.....“ (15)

ڈرامے دا اگلا منظر کجھ دن بعد دی گل جا پدی اے، جتھے ڈرامے وِچ اک ہور کردار ”بابا سائیں“ نال اسیں متعارف ہوندے آں۔ جیہڑا جن کدھن دا ماہر ہوندا اے تے مینو دے اپنے آپ نوں چاقو مارن تے ایس گل نوں جن دی کارستانی سمجھ کے اوہدے جن کدھن روز آوندا اے۔ مینو نوں جتنی سگھیا کے تے اوہدے سر وِچ جتیاں مار کے اوہ کافی حد تک اپنے دلوں جن نوں گزند پہنچا چکیا ہوندا اے تے ہن اوہنوں بے ہوش کر کے دھونی دیوں دا حربہ آزمانا چاہ رہیا ہوندا اے۔ ’مورنی، ناں دا ڈراما ایس پراگے دی ستویں وگی اے۔ ایس ڈرامے دے پاترو دی وکھرے کر کے نہیں دے گئے۔ ایس کرت دی کہانی اک عورت دی نفسیات اُپر اپنی نینہہ اُسار دی اے تے فیراگا نہہ ودھدی ہوئی انسانی نفسیات نوں اپنے کلاوے وِچ لے لیندی اے۔ ایس دے آغاز توں ای قاری نوں پتا لگدا اے کہ ایس ڈرامے دی کتھا اک مرگی دی مریض عورت دوالے گھمدی اے۔ مرگی دے دوریاں پاروں اوس روگی گڑی تے اوہدے پیونوں جتنی تکلیف جرنی پے رہی اے اوہدا وکھالا لکھاری نے بہت سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔ ایہدے علاوہ مرگی دے دوریاں تے اوہدے وِچ ورتیاں دوائیاں نوں جوئیں تفصیل نال بیان کیتا گیا اے اِنج جا پدا

اے جویں سجاد حیدر ہو ری یاں تے کسی ایس مرض دے روگی کول رہے نیں یاں اوہناں نے بڑا نیڑیوں کسے مرگی دے مریض دا مشاہدہ کیتا اے۔ ایٹھوں ایہہ جاپدا اے کہ ایس مرض بارے چوکھی تحقیق سی اوہناں دی..... ایس ڈرامے دے کرداراں وچ بی بی تے اوہدے پیو حکیم (بہادر) دے پاتر سر کڈھویں نیں۔

’جیو آیاں نوں‘ ایس پراگے دا اک ہور اہم ڈراما اے جو تراں نوں دُبارا ڈرامے دے مڈھ تے وکھرے لکھن دی ریت نوں واپس پرتاندا اے۔ ڈرامے دے کرداراں وچ سیٹھ مسعود احمد خان دامرکزی کریکٹر اے۔ ایہہ ڈراما اچھے پاتر تے اپنی نینہہ اُساردا اے تے کہانی اوہدے ای آل دوالے گھمدی اے۔ ایس وچ شامل دوجا کردار ملک شاہ سوار خاں دا اے جیہڑا جدی پشتی رائیس اے۔ منصب دار خاں تے شاہ پری ایہناں دے دھی پتر نیں۔ نویکلے کردار منشی تے ملک سوار خاں آوندے نیں تے اوہ سلی نوں کسے اک نوں اندر گھلن داتے دوجے نوں گھر ٹورن دا آکھدا اے۔ سلی، ملک سوار خاں نوں اندر بھیج دیندا اے۔ اوہناں نال جدوں نوں مسعود ٹاؤن دی گل کیتی جاندی اے تے اوہ اپنا مکان دے کے کرائے دے مکان وچ رہن لئی تیار نہیں ہوندے۔ اوہدے نزدیک مکان اپنا ہوندا اے ایسے چرنوں بسا پہلوان وی اندر آن وڑدا اے تے اوہدی گل دے جواب وچ بڑے پتے دی گل کردیاں آکھدا اے:

”اوہ جی مکان اوہو جیہدے وچ بندہ سکھی ہووے۔“ (16)

یقیناً مکان کرائے دا ہووے یاں اپنا، اگر گھر، ہووے تے زندگی سوخی لنگھدی اے۔ مٹی تے گارے دا کسے نے کیہ کرنا ہوندا اے۔ ملک شاہ سوار کسے طور وی اپنا مکان دین تے راضی نہیں ہوندا تے فیڈ آؤٹ ہو جاندا اے۔ ایس ڈرامے دے اختتامیے تے مسعود دا ایہہ آکھنا کہ اوہ ایہہ گھر دراصل شاہ پری دے خاباں دا محل سمجھ کے تعمیر کرارہیا سی۔ قاری نوں ایس گل دی دس پاؤندا اے کہ بھادیں شاہ پری تے اوہناں دے درمیان کجھ انوکھا نہ ہووے لیکن شاہ پری اوہدے بچپن دے اوہناں لوکاں وچوں سی جیہدا رویہ پہلے وی دوغلا نہیں سی تے ہن مسعود احمد خان دے پیسے دھیلے تے ظاہری شو، شانوں وکھے کے وی اوہدے وچ کوئی تبدیلی نہیں آئی سی۔ ’ساکوشی‘ ایس پراگے دا اخیر لا ڈراما اے۔ ایہدے کرداراں وچ اک پاتر ساکوشی دا اے جیہڑی

روح اے تے اجوکے دور توں چونتی (34) صدیاں پہلے جیوندی سی۔ ایس توں اڈ ہورناں پاتراں وِچ اک کردار پرویز دا اے جیہڑا آثارِ قدیمہ دا ماہر اے۔ ایہدے نال صدف ناں دا اک کردار اے جیہڑا پرویز دا دوست اے، صدف اک شاعر اے تے معمول دا کردار وی ادا کردا اے۔ ایہدے مگروں ڈرامے وِچ بابا عامل روحانی دا پاتر اے جیہڑا روحاں دا اکٹھ بُلان دا اک سیانا اے۔ اخیر لے دو کرداراں وِچ اک گارڈ اے جیہدی آواز چوکھی بھاری اے تے دُجا پاتر نغمہ دا اے جیہڑی جیوندی جاگدی جذبات نال پُرچی ہوئی گڑی اے۔ اوہ پرویز دے ہان دی اے۔

انتہی جہات:

سجاد حیدر دے ایہناں ڈرامیاں وِچ کھرے تے کھوٹے دی پچھان، انھیرے تے سویرے دے فرق نوں بڑی اُچھتا نال اُلکیا گیا اے۔ اوہ سرمایادار طبقے ہتھوں مظلوماں دے حقاں اُتے ڈاکے نوں بُرا خیال کردے نیں۔ اوہ محبت کرن والیاں دا کچھ پوردے ہوئے عاشقاں تے صادقان دے دلاں دی دھڑکن تے اوہناں دی ہڈ بیتی نوں اپنے ڈرامیاں دا موضوع بناندے نیں۔ اوہناں دے زیادا تر پاتر اوہ لوک ہوندے نیں جیہڑے ساڈے معاشرے وِچ متوسط طبقے نال تعلق رکھدے نیں جیہناں دیاں چھوٹیاں چھوٹیاں آساں تے اُمیداں ہوندیاں نیں۔ اوہ حیاتی دی گڈ آگے چُپے ہوئے اوس دے ہر کھیتر وِچ بھنویں محنت کردے وکھالی دیندے نیں۔ اوس دے ایہہ ریڈیائی کھیل اپنے وکھو وکھ موضوعات پاروں ریڈیو تے سنن دے حوالے نال سامعین نوں بوری تے دا شکار نہیں کردے۔ کیوں کہ اوہ اپنے وچاراں نوں زاویے بدل بدل کے سوہنے تے وسیع لفظاں دا بانا پواندے نیں۔ اوہناں وِچ کدی حیاتی دے اک مسئلے نوں مکھ مڈھ رکھیا جاندا اے تے کدی محبت نوں زندگی دے باقی سارے مسئلیاں تے فوقیت دتی جاندی اے۔ اوہناں وِچ کدھرے نفسیات دھال پاوندی وکھالی دیندی اے تے کدھرے کرداراں دے مکالمیاں راہیں ربی عرفان تے معرفت تک اپڑن دی بھرویں کوشش کیتی جاندی اے۔ اوہناں دے ناٹکاں وِچ جبر تے قدر دے مسئلیاں نوں وی اُلکیا گیا اے۔ اوہناں وِچ کدھرے خدا تے بندے وِچ تعلق نوں ساہمنے لیاندا گیا اے تے کتھائیں مشرقی روایات نوں

سلاہیا گیا اے۔ ہور پاسے جھات پائیے تے اوہناں دے ڈرامیاں وچ منہی رسم ورواج دی ننڈیا وی وکھالی دیندی اے۔ اوہ ظلم، تشدد، جنگ، نفرت، مار دھاڑ دے بہت خلاف سن۔ اوہناں نے ایس سبھ کاسے دے الٹ اپنیاں لکھتاں وچ صلح گل، امن، پیار بھرپن، آپسی بھائی چارے تے صحت مند سوسائٹی دے قیام وچ اپنا بنیادی کردار ادا کرن دی نویکلی کوشش کیتی اے۔ سجاد حیدر دے ایہناں ڈرامیاں دی بولی وی نرول تے سرل اے۔ اوس وچ کدھرے کدھرے پنجاب دے پنڈاں تھواواں وچ بولی جان والی پنجابی زبان دے ٹھیٹھ اکھر وی نیں تے اوہناں وچ عربی، فارسی، انگریزی تے اُردو دی چھتر چھاویں ساہ لیددی ہوئی اجوکی پنجابی زبان دے نین نقش وی اگھڑویں نیں۔ ساڈی جاچے سورج مکھی، پنجابی ڈرامے دے کھیتر وچ اک انملا وادھا اے۔

حوالے

- 1- سجاد حیدر، ہوادے ہو کے (لاہور: قومی کتب خانہ، دو جی وار 1960ء) 02
- 2- سجاد حیدر، سورج مکھی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، اپریل 1999ء) 04
- 3- سجاد حیدر، سورج مکھی، 07
- 4- ایضاً، 38-39
- 5- ایضاً، 44
- 6- ایضاً، 47
- 7- ایضاً، 55
- 8- ایضاً، 57
- 9- ایضاً، 68
- 10- ایضاً، 93
- 11- ایضاً، 100
- 12- ایضاً، 115
- 13- https://www.goodreads.com/author/quotes/64845.William_Wordsworth?page=3
- 14- سجاد حیدر، سورج مکھی، 141
- 15- ایضاً، ص: 142
- 16- ایضاً، ص: 203

ڈاکٹر ثوبیہ اسلم

اسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی فیصل آباد

پنجابی دینی ادب کے رجحانات کا ایک اجمالی جائزہ

An Overview of Trends in Punjabi Religious Literature

Abstract:

Punjabi was not taught for itself but facilitated the learning of Persian. It was the means of an educational and the learning of Persian. Most of the books mentioned in this article were the standard text in Arabic and Persian taught in the Madrasas. Out of these Muhammad Shafi, the informant of Sufi, places only Anwa Baran among the Punjabi books. Both Shafi and Sabir place Raziq Bari, Wahid Bari and Nam e Haq among Persian books but there is a copy of certain Wahid Bari, the name of whose author is lost, in the British library. It was probably written in 1621-22 in order to teach Persian to students on the pattern of the well-known Khaliq e Bari. The meanings of Persian words were conveyed through their Punjabi equivalent. The difference was that in Khaliq Bari, the lexicon within Hindvi (old Urdu), Persian and Arabic while in Wahid Bari the facilitating language is Punjabi. The Punjabi Islamic literature contributes a lot as in our villages in Punjab. There is no proper educational system existed except Madrasas, which were established in the Mosques of villages. Most of the literature is in poetry which was

learnt by heart by the children of the villages. Normally, Paish Imam was a poet, calligrapher and also a preacher. It was due to this literature, mother sing this literature all the time and shift the same to another generation. Through this research one can recall his memory as most of the literature has been reached their generation through their mothers.

Keywords: Literature Contributes, Persian Learning, Lexicon, Preaching of Religion, Memory Recalling Overview.

رسالہ ’لڑی‘:

پنجاب میں دینی موضوعات پر رسائل اور روٹیاں یعنی کچی روٹی، مٹی روٹی، کچی روٹی لکھنے کا سلسلہ شروع کیا گیا، جو کہ معاشرتی مسائل کا حل آسان زبان میں پیش کرتے تھے۔

رسالہ ’بے نمازاں و بے روزاں‘:

مولوی محمد عبداللہ مرحوم نقشبندی مجددی موضع ملکھانوالہ چک نمبر ۲۲۶ ضلع فیصل آباد نے رسالہ ’بے نمازاں و بے روزاں‘ تصنیف کیا جو کہ منظور احمد برادر مولوی محمد عبداللہ مرحوم کے توسط سے حاجی محمد شفیع فیصل آباد نے شائع کیا، جس میں بے نمازوں اور روزہ خوروں کو عذاب جہنم سے ڈرایا گیا ہے اور نمازی اور روزہ دار کے لئے جنت کی خوشخبری دی گئی ہے۔ مولوی عبداللہ مرحوم اپنے بارے میں اس رسالہ میں لکھتے ہیں:

عبداللہ وعظ سناوے رب دی طرف بلاوے

ویلا گذردا جاوے نیڑے آئی اے گور

بے نمازا بھیریا اس غفلت نوں چھوڑ

سن لے پتہ نشانی ملکھاں والا نورانی

نیڑے فیصل آباد جانی جے تده ملنے دی لوڑ

بے نمازا بھیریا اس غفلت نوں چھوڑ (1)

یہ بنیادی طور پر دو رسائل کا مجموعہ ہے جس میں ایک حصہ نماز کی حرمت کے بارے، جبکہ دوسرا رسالہ بے روزاں ہے جو پنجابی شاعری میں چھوٹے چھوٹے ٹکڑوں میں بند و نصح پر مبنی ہے جو ۸، ۸ صفحات کی دو کا پیاں چھاپی گئی ہیں۔ رسالے میں اللہ کی عظمت، آخرت، قبر کے عذاب سے ڈرانا، نماز اور روزے کی پابندی کی تلقین، وقت کی قدر، دنیا داری اور دینداری میں توازن جیسے موضوعات کے ساتھ ساتھ پیغمبروں کی تلمیحات اور اسلامی تاریخی واقعات کی روشنی میں پختگی ایمان پر زور دیا گیا ہے۔ ایک جگہ لکھتے ہیں:

ساڈا نبی فرماوے ویلا حشر جاں آوے
گرمی سخت جلاوے دوزخ پاوے گا شور
بے نمازا بھیریا اس غفلت نوں چھوڑ (2)

مولوی عبدالکریم جھنگوی نے ’نجات المؤمنین‘، تصنیف کیا۔ حافظ عبدالکریم جھنگوی کے جنم کے بارے میں کوئی درست معلومات نہیں ملتیں، مگر انہوں نے اپنے کلام میں صرف یہ اشارہ دیا ہے کہ وہ جھنگ مکھیانہ کے قریب کسی گاؤں کے رہنے والے تھے۔ جبکہ وہ لکھتے ہیں:

دیہہ مکھیانہ جھنگ کول بندے دی گزران
رکھے رب دوہیں جہانیں ثابت نال ایمان (3)

کتاب کے ترقیمہ سے پتہ چلتا ہے کہ ’نجات المؤمنین‘، ۱۰۸۶ھ/۱۶۷۵ء میں تصنیف ہوئی:

ہجرت ہک ہزار بھی اُپر چھیا سی جان
ایہہ رسالہ فقہ دا کیتا رب آسان
دو سے اٹھائی بیت نیں چالی فصل پچھان
پڑھے سنے کو آدمی اس وچ بہشت مکان
نام ’نجات المؤمنین‘، ’اے کتا بے جان
پڑھ کے کر سی عمل جو رہسی وچ ایمان
اے مسائل فقہ دے پڑھ کے رکھو یاد
تا ہووو دن حشر دے دوزخ کنوں آزاد

فرض مسائل دین دے ہندی کر تعلیم

کارن مومن امیاں جوڑے عبد کریم (4)

ان اشعار میں رسالے کا سن تصنیف، نام اور موضوع کی طرف واضح رہنمائی مل جاتی ہے اور یہ اندازہ بھی لگایا جاسکتا ہے کہ یہ رسالہ لکھتے وقت مولوی عبدالکریم کی عمر کم از کم چالیس پچاس کے لگ بھگ ہوگی۔ اس زمانے تک جس دور میں یہ رسالہ لکھا گیا ہندی پنجابی کو ہندی ہی کہا جاتا تھا۔ اس چھوٹے سے رسالہ میں دینی مسائل کو بڑے واضح اور سلیس پنجابی میں واضح کیا گیا ہے۔ یہ رسالہ گھر گھر پڑھا جاتا تھا۔ اسلامی مدارس کے ابتدائی نصاب کا ایک اہم جزو تھا۔ جب انیسویں صدی عیسوی میں چھاپہ خانہ کا رواج ہوا تو یہ کتاب 1877ء میں مطبع سلطان لاہور سے پہلی بار شائع ہوئی۔ تاجروں نے پیسہ کمانے کے لئے اور کاتبوں کے روایتی تجربہ علمی کی وجہ سے اصل متن کا حلیہ ہی بگاڑ دیا۔ مولوی عبدالکریم کے اس رسالے کے علاوہ دو اور کتابوں یعنی ’نجات الایمان، اور ’معیار الایمان، کا بھی پتہ ملتا ہے۔ مگر یہ دونوں کتب نایاب ہیں۔ معروف محقق حافظ محمود شیرانی اپنی کتاب ’پنجاب، میں اردو ص 54 پر لکھتے ہیں کہ پنجابی میں ایسی تالیفات کا سلسلہ بہت وسیع ہے۔

عالمگیر کے عہد سے بچوں کی تعلیم کے لئے متعلقہ کتب کے نصاب کا سلسلہ

شروع ہو جاتا ہے، جن کا ذریعہ تعلیم پنجابی ہے۔ (5)

پروفیسر ضیا محمد اپنی کتاب ’یادگار وارث، کے ص ۴۳ پر لکھتے ہیں کہ:

”جہانگیر کے عہد سترہویں صدی عیسوی میں نصاب تعلیم پنجابی میں بننے لگا

تھا۔“ (6)

اس سلسلہ میں مولوی عبدالکریم کے یہ رسائل مولوی حبیب اللہ فقیر اخبار درزی کے ’اخبار الآخرت، 1104ھ میں اور ’فقہ اصغر، لکھی۔ 1114ھ میں عبدالرحمان منہاس کا ’بحر المسائل‘ اور حافظ محمد سعید نابینا کا رسالہ ’قرأت، مدتوں تک اسلامی مدارس میں پڑھائے جاتے تھے۔

غرض بے شمار علماء اور دانشوروں نے شریعات اور مذہبیات کو اپنا موضوع بنایا۔ اس دور میں بہت سارا اسلامی لٹریچر پنجابی زبان میں ملتا ہے۔ رسالہ ’نجات المؤمنین، فارسی عنوانات کے

تحت فقہی مسائل پر لکھا ہے، جو اب تک بھی ایم اے پنجابی کے نصاب کا حصہ ہے۔⁽⁷⁾

مواعظ نوشہ پیر المعروف نوشہ پیر دیاں سمجھاویناں:

حاجی محمد نوشہ گنج بخش المتولد ۹۵۹ھ۔ المتوفی ۱۰۶۳ھ

پنجابی زبان میں چار مواعظ کا مجموعہ ہے جس کو شرافت نوشاہی نے مرتب کر کے مولانا محمد لطیف قادری نوشاہی نے راج گڑھ لاہور سے شائع کیا۔ اس رسالے کا سن تصنیف ۹۹۰ھ درج ہے۔ سال ترتیب ۱۵ محرم، ۱۳۸۸ھ ہے اور سن اشاعت ۱۳۸۸ھ درج ہے۔ اس میں شامل پہلے وعظ کا موضوع کافروں اور مومنوں کی حالت نزع، موسیٰ اور فرعون کا قصہ، عصائے موسیٰ کے معجزے، خدا تعالیٰ کی قدرتیں ہیں جبکہ دوسرے وعظ کا موضوع قلب کی صفائی، توبہ کا فائدہ، قیامت کا حال ہے، جبکہ تیسرے وعظ کا موضوع سائیں والوں کی راہ پر چلنا ہے اور چوتھے وعظ کا موضوع صالح پیغمبر کا قصہ اور سائیں والوں کی برخلافی اچھی نہیں ہے۔ ان چاروں مواعظ میں تصوف اور توحید کے بڑے مسائل کو نہیں چھیڑا گیا بلکہ الظاہر عنوان الباطن کے حکم کے مطابق لکھا گیا ہے۔ یہ رسالہ بھی ایم اے پنجابی کے نصاب میں اور سی ایس ایس کے نصاب میں آج بھی شامل ہے۔ ایک وعظ سے اقتباس ملاحظہ فرمائیے:

”بابا سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے جو مندا پیس بندہ

پیس۔ اوہ جو یں رکھے تو یں رہیے اوس تے کسے دا حکم ناہیں اوہ سب دا حاکم

ہے، کون سائیں نوں آکھے ایویں نہیں تے ایویں کر۔“⁽⁸⁾

بابا ہک پھوکا اسرائیل دا بناوٹ دے ڈھان والا جیوندیاں دے مارن والا

ہے تے دو جا پھوکا ڈٹھے اُسارن والا تے موئے جگان والا ہے۔ ایہہ بھی

سمجھو حکم نال ہے۔“⁽⁹⁾

نو مسلم لوگ دین اسلام کے بارے میں معلومات حاصل کرنے کے خواہشمند تھے۔ اس

لئے انہوں نے مساجد، صوفیا کی درسگاہوں اور فقہا کی طرف رخ کیا۔ بابا فرید ۱۲۸۰ھ-۱۱۸۸ھ

نے اپنے دور کی اس ضرورت کو محسوس کرتے ہوئے پنجابی شاعری کی بنیاد مذہب پر رکھتے ہوئے

اپنی شاعری میں محبت الہی اور معرفت الہی، قلب صفائی، نیک عمل، اسلام کی سچائی، عبادت اور ریاضت پر زور دیا۔ شیخ ابراہیم فرید ثانی (۱۳۵۰ء-۱۵۷۵ء)، گورونانک (۱۳۶۹ء-۱۵۳۹ء) اور شاہ حسین (۱۵۳۹ء-۱۵۹۹ء) نے بھی اپنے کلام میں دنیا کے فانی ہونے، مخلوق سے پیار کرنے، نیک عمل کمانے اور اچھے اخلاق کی ہدایت کی۔ پنجابی میں فقہی ادب کا آغاز اکبر بادشاہ کے دور سے ہوتا ہے۔ کیونکہ اکبر نے جب اسلام اور دوسرے مذاہب کے بارے میں اپنا الگ دین الہی جاری کر دیا تھا تو پنجاب کے صوفیاء نے اکبر کے اس اقدام کی مخالفت میں دین اسلام کی تبلیغ اور اشاعت کا کام مزید تیز کر دیا۔ ان میں شاہ حسین، نوشہ گنج بخش اور سلطان باہو (۱۱۰۲ھ-۱۰۳۸ھ) کے نام قابل ذکر ہیں۔ پنجابی فقہاء میں سب سے پہلے عبدی کو دھن کا نام آتا ہے کیونکہ اس نے پنجابی شاعری میں باقاعدہ فقہ کی ابتداء کی عبدی کو دھن با تو کار بننے والا تھا۔ اس نے پنجابی نظم میں فقہ کے حوالے سے ایک رسالہ ’مہندی‘ کے نام سے ۹۹۷ھ بمطابق ۱۵۸۸ء میں لکھا، اس کے سن تصنیف کے بارے میں لکھا ہے:

نو سے ورہے ستانویں جاں گزارے وچ شمار

پچھے ہجرت مصطفیٰ تدن تھیا طیار (10)

یہ رسالہ کچھ مسائل کے اضافہ کے ساتھ ۱۹۱۱ء میں ’فرائض بابو‘ کے نام سے چھپا اور اسے لاہور سے منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز نے چھاپا۔ رسالے میں حمد اور نعت کے بعد ایمان کی شرائط، اسلام کے واجبات، شریعت کے احکام، امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کے مسائل، وضو کے فرائض، سنتیں اور مستحب نماز توڑنے والے عوامل، غسل اور تیمم کے بارے میں بتایا گیا ہے۔

مثال کے طور پر:

فرض مسائل دین دے جتنے آکھے میں

پڑھے جو کوئی بھائیو خوف نہ ہووے تیں

فرض وضو دے چار نیں سمجھے بچھ بھرا

سجھے دھون منہ دو ہتھ بھی جو ہے امر خدا

اس رسالہ کے آخر میں ایک اور رسالہ ’مہندی‘ کے نام سے شامل ہے۔ عبدی کو دھن

کے بعد مولوی عبداللہ عبدی لاہوری نے ۱۰۲۵ھ بمطابق ۱۶۱۶ء میں رسالہ ”تحفہ الفقہ“ لکھا۔ مولوی عبداللہ عبدی نے ۱۰۲۵ھ سے لے کر ۱۰۷۵ھ تک ۵۰ سالوں میں فقہ کے بارے ۱۲ رسالے تحریر کئے جس کا نام ’باراں انواع‘ رکھا۔ مولوی عبداللہ لاہوری ملکہ ہانس ضلع ساہیوال کے رہنے والے تھے جو بعد میں ہجرت کر کے لوہاری دروازہ، چوک جھنڈا لاہور میں آباد ہو گئے۔ ساری زندگی آٹا پیس کر روزی کمائی اور فقہ کے رسائل لکھ کر دینی خدمت کی۔ ان کے خیالات عبدی کو دھن سے بھی لگا کھاتے تھے۔ ان کی تعریف میاں محمد بخش نے بھی کی ہے، جیسے:

عجب لگائیوس ، باغ فقہ دا دائم وچ بہاراں
اس گلشن دے سیر کریندے پاون خیر ہزاراں
شہر شریعت دے وچ جس نے خوب بازار سجایا
ہر مسائل دینی والا سودا بہت پوایا⁽¹¹⁾

تاریخی اعتبار سے اورنگ زیب کا دور (۱۶۵۹ء-۱۷۰۷ء) میں فقہ پر بہت کام ہوا جس کا ثبوت فتاویٰ عالمگیری ہے۔ حافظ محمود شیرانی نے اس دور کے پنجابی فقہ کی تعلیم و تصنیف کے بارے میں لکھا ہے:

”اورنگ زیب کے زمانہ سے ہی پنجابی زبان میں بچوں کے لئے نصابی کتابوں کے لکھنے کا سلسلہ شروع ہوتا ہے۔ کھرمل رائے سنائی ۱۱۰۵ھ ایزد باری اور امید نے ۱۱۰۶ھ، اللہ باری تالیف کی۔ عبدالرحمن بن قاسم قصوری نے فارسی نامہ لکھا۔ وارث شاہ نے بھی اپنی کتاب ہیر رانجھا میں رازق باری اور واحد باری کا ذکر کیا ہے۔“⁽¹²⁾

وارث شاہ نے ”ہیر“ میں دینی ادب کا ذیل کے بند میں کھول کر بیان کیا ہے۔

فتاویٰ برہنہ منظوم شاہاں نال زبدياں حفظ قراریا نیں
معارض النبوت خلاصیاں توں روضہ نال اخلاق پساریا نیں
زرّادیاں دے نال شرح مٹلاں زنجانیاں نختاریا نیں
کرن حفظ قرآن، تفسیر دوراں غیر شرح نوں دریاں ماریا نیں⁽¹³⁾

اک نظم دے درس ہر کرن پڑھدے نام حق اتے خالق باریاں نیں
گلستاں بوستاں نال بہادر دانش طوطی نامہ تے رازق باریاں نیں
منشات نصاب نے ابو الفضلاں شاہنامیوں واحد باریاں نیں
قران السعدین دیوان حافظ شیریں خسرواں لکھ سواریاں نیں⁽¹⁴⁾

اس دور میں پنجابی کا ایک اور نمایاں شاعر حافظ برخوردار پ ۱۰۳۰ھ ہے، جو ضلع سرگودھا تحصیل بھلوال کے گاؤں تخت ہزارا کا تھا۔ اس نے پنجابی میں کئی عشقیہ قصے لکھے اور فقہ کے بارے ۱۹ رسالے لکھے جو انواع حافظ برخوردار کے نام سے مشہور ہوئے۔ ان میں سے ۱۸ رسائل کی فہرست احمد حسین قریشی قلعہ اداری نے اپنی کتاب ’پنجابی ادب کی مختصر تاریخ‘ میں دی ہے۔

(۱) شمس العلوم (۲) بحر العلوم (۳) فقہ اجمال (۴) مفتاح المصلیٰ (۵)
نجات المسلمین (۶) شرف الزکاح (۷) تنبیہ المفسدین (۸) رسالہ نماز
(۹) بحر العلوم (۱۰) سایہ اصلی (۱۱) میزان شریعت (۱۲) مفتاح الفقہ (۱۳)
مسئلہ بانگ و نکاح (۱۴) شرح الحمد الشریف (۱۵) رسالہ بوجل نماز (۱۶)
شرح خلاصہ کیدانی (۱۷) مفتاح السعادت (۱۸) سراج المعاملات۔⁽¹⁵⁾

رسالہ ’بوجل نماز‘، ۱۱۷۶ھ کے قریب کی تصنیف ہے۔ نماز کے بارے میں فقہی مسائل نثری میں شاعر نے ٹیکسالی زبان استعمال کی ہے۔ کم سے کم الفاظ میں زیادہ سے زیادہ معلومات دینے کی کوشش کی ہے، جیسے:

ترے پانیاں اتے اک ٹوپہ سنتاں دا

سنتاں اندر وضو دے تیراں⁽¹⁶⁾

اسی زمانہ میں بچوں کی تعلیم کے لئے دین اور فقہ پر بہت سی کتب لکھی گئیں، جن میں پکی روٹی، مٹھی روٹی اور مٹی روٹی زیادہ مقبول ہوئیں۔ سب کا انداز ایک جیسا ہے۔ یعنی پہلے سوال اور پھر جواب دیا گیا ہے۔

پنجاب کے دینی ادب میں ’روٹیوں‘ کی روایت:

پنجابی کے دینی ادب میں ’روٹیوں‘ کی روایت بہت پرانی ہے۔ اس قسم کے ادب کی شروعات 17ویں صدی عیسوی سے ہوتی ہے، جب پنجابی میں سب سے پہلے پکی روٹی خورد لکھی گئی، اس کے بعد روٹیوں کی یہ روایت چلتی رہی۔ یہ روٹیاں نثر اور نظم میں لکھی گئیں۔

پکی روٹی خورد یا چھوٹی پکی روٹی، جہاں تک اس کے سن تصنیف کا تعلق ہے یہ اندازاً لگایا جاسکتا ہے کہ وارث شاہ نے جہاں اپنی ہیر میں اور کتابوں کا ذکر کیا ہے، پکی روٹی کا ذکر نہیں کیا، لیکن ہیر میں ایک فارسی رسالہ ’قاضی کتب‘ کا ذکر کیا ہے جو بالکل پکی روٹی کے انداز والا ہے۔ (17)

19ویں، 20 ویں صدی میں روٹی کی یہ روایت آگے بڑھی، پکی روٹی خورد کے بعد پنجابی کے مشہور شاعر اور عالم دین قلعے والے مولوی غلام رسول نے اس طرز پر پنج باب، لکھی۔ اس کے بعد کم از کم پانچ پکی روٹیاں اور لکھی گئیں۔ مولوی محمد دین چوہر کالونی کی پکی روٹی 1862ء میں چھپی۔ رحیم بخش کی پکی روٹی 1877ء میں چھپی جبکہ قاضی ضیاء اللہ کی پکی روٹی 1926ء میں شائع ہوئی۔ دو منظوم پکی روٹیاں بھی لکھی گئیں جن میں ایک گلزار، خطبات اور مرثیے لکھنے والے مشہور پنجابی شاعر مولوی حبیب اللہ کبوتہ نے لکھی جو 1922ء میں چھپی اور دوسری مفتی حسن دین نے لکھی جو بیسویں صدی کی پہلی چوتھائی میں چھپی۔ آخر الذکر سوالاً جواباً ہے۔ مولوی قادر بخش احمد آبادی نے اپنی کتاب کا نام مٹھی روٹی رکھا۔ اس ضخیم کتاب میں 81 عنوانات کے تحت اسلامی فقہ کے مسائل سادہ اور پراثر انداز میں بیان کئے گئے ہیں۔ سن تصنیف کے بارے ترقیمہ میں لکھتے ہیں:

”احقر العباد فقیر قادر بخش احمد آبادی کے جد میں تصنیف تالیف علوم ثلاثہ یعنی

صرف ونحو و منطق تھیں، فارغ ہو یا چاہیا کہ اک کتاب علم فقہ دی تصنیف

کیلتی ونجے تا کہ لوکاں نوں کتب متعلقہ تھیں نجات ہووے تے عوام و خواص

نوں فائدہ دیوے اتے نام اسدا مٹھی روٹی رکھیا گیا۔“ (18)

سید میر حسین ہزاروی کی کتاب مہسی روٹی تنظیم ہے۔ یہ ۱۳۱۶ھ بمطابق ۱۸۹۸ء میں لکھی گئی اور مصنف کی زندگی میں ہی چھپ گئی۔ اس کتاب میں ایمان، طہارت اور نماز کے ضروری مسائل درج ہیں۔ احوال مصنف کے مطابق سید امیر حسین کنیت ابوالمظفر اور والد کا نام لعل حسین تھا اور اس کا مسکن قریہ مومن علاقہ ہزارہ تھا۔ اس کتاب کا ایک ایڈیشن محمد شریف عبدالغنی تاجران کتب کشمیری بازار لاہور نے مفتی محمد الدین سے ہبہ رجسٹری سے حاصل کر کے ۱۳۵۱ھ بمطابق ۱۹۳۲ء میں شائع کیا۔ جب کہ اس وقت مصنف خود وفات پا چکے تھے۔

اس کتاب کے ”سبب تصنیف کتاب، کے عنوان کے تحت لکھا ہے:

نام کتاب اس مہسی روٹی اپنی آپ رکھایا
مینوں اس دے لکھنے اتے راغب اوس کرایا
بہت ضروری چند مسائل اس وچ درج کرائے
فقہ کتاباں چُن چُن مسئلے محنت نال لکھائے
وحدانیت رب دی اول لوکاں نوں سمجھاواں
سبھ تھیں پہلے لکھاں اوس نوں شرکوں دور ہٹاواں⁽¹⁹⁾

آخری مغلیہ دور میں موضع چودھو وال ضلع گجرات کے رہائشی مولوی حبیب اللہ فقیر تھے۔ درزی کا کام کرتے تھے اور چھوٹے بڑوں کو قرآن مجید پڑھاتے تھے۔ انہوں نے ’فقہ اصغر‘ اور ’اخبار الآخرت‘ دو کتب لکھیں جن میں کل ۱۵۰۰ بیت ہیں۔ ’اخبار الآخرت‘، ۱۱۰۴ھ کی تصنیف ہے۔ اس میں قیامت، جنت اور دوزخ کے بارے میں مسائل شامل ہیں۔ فقہ اصغر کے اشعار کی گنتی ۹۹۰ ہے۔ قیامت کی نشانیوں کے بارے میں حبیب اللہ فقیر لکھتے ہیں:

کرن ترک نماز تھیں ہور جماعت تھیں
اوس نوں سہل جو جان سن کافر ہون تھیں
ہور علامت بجھ توں کرسن بہت خیانت
ناحق غبن جو بیچ وچ دیسن چھوڑ دیانت⁽²⁰⁾

خواجہ فرد فقیر ۱۷۰۴ء گجرات کے ایک مشہور شاعر تھے۔ بڑے نیک پارسا بزرگ تھے۔

عربی، فارسی، فقہ، حدیث کے عالم اور اونچے درجے کے پنجابی شاعر تھے۔ ان کی تصانیف میں رسالہ ’روشن دل‘، ’کسب نامہ‘، ’بافندگان‘، ’کسب نامہ حجامہ‘، ’باراں ماہ‘، ’سی حرفی‘، اور رسالہ ’ترتیب الصلوٰۃ‘، ملتے ہیں اور رسالہ ’ترتیب الصلوٰۃ‘ میں خاص طور پر فقہی مسائل لکھے گئے ہیں۔ مسلمان کے ایمان کے بارے میں فقیر رسالہ ’روشن دل‘ میں لکھتے ہیں:

جے کوئی تیوں آئیکے کچھے ایہہ بیان
کتھوں ہو یوں دس کھاں کد دا مسلمان
اگوں اس نوں دس توں نال زبان حلیم
میں ہو یا دور بیثاق دا مسلمان قدیم (21)

اس دور میں کمال الدین بنھو ولد مولوی خیر الدین نے فقہی مسائل بابت ایک کتاب ۱۱۱۲ھ میں لکھی جس میں ایمان کی شرائط بیان کی گئیں:

ایمان آنن غیب تے پہلی شرط ایمان
خبراں غیب خدائے نوں ہو رکے نہ جان (22)

۱۱۱۲ھ میں اورنگ زیب کا ۴۷ واں سن جلوس تھا، عبدالرحمان منہاس نے فقہی مسائل پر ایک کتاب ’بحر المسائل‘ لکھی جس میں کل ۳۰۱ شعر ہیں۔ شاعر نے حمد و نعت کے بعد وضو، نماز، روزہ، حج، زکوٰۃ کے مسائل بیان کئے ہیں۔ ایمان کے بارے میں لکھتے ہیں:

من خدا رسول نوں نال اقرار زبان
دل تھیں کر کے سچ من ایہہ دو رکن ایمان (23)

اس زمانہ میں علاول خان ولد درویش محمد نے رسالہ ’مقدمات الانوار‘ نظم میں لکھا، یہ ابھی مکمل نہیں چھپا، اس میں علاول خان نے نکاح، حق مہر، طلاق، زنا، حلال اور حرام کے مسائل نظمائے ہیں۔

عورت مرد اک صاحب دے ہوون جے غلام
صاحب راضی اوہناں نہ ہووے وچ نکاح کلام (24)

سکھ دور میں مغل بادشاہ ابوالعدل معز الدین، عالمگیر ثانی کے دور میں میرمنوں پنجاب کا

گورنر تھا۔ اس نے سکھوں کو مکمل ڈال کر رکھا ہوا تھا۔ اس کی وفات کے بعد اس کی بیوہ مراد بیگم پنجاب کی گورنر رہی۔ اس زمانے میں احمد شاہ ابدالی نے پنجاب پر چوتھا حملہ کیا اور پنجاب فتح کر کے اپنے بیٹے تیمور شاہ کو پنجاب کا گورنر بنا دیا۔ لیکن بعد میں سکھوں نے آدینہ بیگ کی مدد سے اپریل ۱۷۵۸ء کو پنجاب پر قبضہ کر لیا اور بعد میں سکھوں نے آدینہ بیگ کو لاہور سے نکال کر اپنی حکومت بنائی۔ سکھوں نے جس سنگھ کلال کو اپنا حکمران مان کے اس کے نام کا سکہ جاری کر دیا۔ (25)

سکھ گردی شروع ہو گئی، مذہبی آزادی چھین لی گئی، اس دور میں کچھ صوفیا کرام نے دین اسلام کی شمع کو روشن رکھا۔ اس زمانے میں پنجابی میں فقہی ادب لکھنے والوں میں حافظ خان محمد، مولانا غلام محی الدین قصوری، مولوی عبدالنبی اور قادر بخش وزیر آبادی کے نام نمایاں ہیں۔ حافظ خان محمد سیالکوٹی نے ۱۲۴۲ھ میں رسالہ ’مفید العلماء‘ لکھا جو انواع حافظ کے نام سے مشہور ہے۔ انگریزوں نے جب سکھوں پر ۱۸۴۹ء میں مکمل فتح پائی تو مسلمانوں کو علم و استبداد سے نجات ہوئی۔ مساجد کی رونق عود کر آئی۔ اس دور میں فقہ پر بہت سی کتب نظم و نثر میں لکھی گئیں۔ حافظ محمود شیرانی پنجاب کے حوالے سے لکھتے ہیں:

”دہلی زبانوں میں نصاب لکھے جانے کی تحریک تقریباً ایک ہی زمانے میں نمودار ہوتی ہے۔ سب سے پہلے یہ نصاب اردو زبان میں شروع ہوئے۔ اس کے بعد ہندوستان کے دوسرے صوبوں کی زبانوں میں لکھے جانے لگے۔ پنجاب نے اس تحریک کو بے حد فروغ دیا اور ایسے نصاب جن میں ذریعہ تعلیم پنجابی تھی، کثرت کے ساتھ لکھے گئے۔“ (26)

حافظ شیرانی جسے اردو زبان بتاتے ہیں، یہ اردو نہیں بلکہ ہندوستانی فارسی ہے۔ وہ جس عہد کا ذکر کر رہے ہیں تب یہاں فارسی قابضین کی حکومت تھی اور انہوں نے اپنی مادری زبان کو پنجاب کی سرکاری زبان کا درجہ دے رکھا تھا۔ جو راجہ رنجیت سنگھ کے عہد حکومت میں بھی قائم رہا، چونکہ راجہ رنجیت سنگھ کی کوئی تعلیمی پالیسی نہ تھی، ان کی ترجیحات میں پنجاب میں امن قائم کرنا اور اس کی حدود کو وسیع کرنا ہی شامل رہا۔ شیرانی مذکورہ بالا تحریر کے حوالے سے لکھتے ہیں:

”ہم ایسٹ انڈیا کمپنی کی آمد کے بعد کے زمانے کا ذکر نہیں کر رہے ہیں بلکہ سکھا شاہی اور مغلیہ دور کا۔ یہ امر موجودہ نسل کے لئے باعث حیرت ہو، مگر مجھ کو اس صداقت کے اظہار میں کوئی تامل نہیں ہے کہ اور صوبوں سے قطع نظر اردو زبان پنجاب میں قدیم سے ملکی زبان مان لی گئی ہے۔“ (27)

یوں ہندوستانی فارسی جو کہ سرکاری زبان تھی، کو اردو یا اردو کی ابتدائی شکل بتانا یا تو علمی مغالطہ ہے یا پھر سیاسی بیان۔ بہر حال حافظ شیرانی جب یہ کہتے ہیں:

”ہمارے اسلاف کا رویہ اس مسئلے کے متعلق بالکل واضح اور قطعی تھا۔ انہوں نے پنجاب میں پنجابی کے ساتھ اردو کو فراموش نہیں کیا تھا۔ گویا پنجاب میں دو زبانیں ذریعہ تعلیم بنی رہیں۔ اس نقطہ نظر سے انہوں نے ابتدا ہی سے بچوں کو دونوں زبانوں سے واقف کرنا ضروری سمجھا تھا اور ان کی تعلیم میں دونوں قسم کے نصاب شامل کر لیے تھے۔ چنانچہ پنجابی زبان کے مشہور نصاب ’واحد باری، اور رازق باری، کے ساتھ ساتھ اردو ہندی کے نصاب ’خالق باری، اور حمد باری، بھی درس میں پڑھائے جاتے تھے۔“ (28)

تو گویا دوسرے لفظوں میں پنجاب میں پنجابی زبان کے زمانہ قدیم میں بطور ذریعہ تعلیم ہونے کا اعتراف کر رہے ہیں اور یہ بھی واضح الفاظ میں کہتے ہیں کہ وارث شاہی عہد میں یہ کتب پنجاب کے مکاتب میں عام طور پر پڑھائی جاتی تھیں۔ کتب کا ذکر یوں کرتے ہیں:

”(۱) ’رازق باری، از اسماعیل، تالیف ۱۰۷۱ھ، (۲) ’رازق باری، از مصطفیٰ ۱۰۸۵ھ، (۳) ’ایزد باری، از کھرمل ۱۱۰۵ھ، (۴) ’اللہ باری، از امید ۱۱۹۶ھ، (۵) ’ناصر باری، از مفتی شمس الدین ۱۲۰۸ھ، (۶) ’صنعت باری، از گنیش داس بڈھرہ قانون گوئی ۱۲۲۰ھ، (۷) ’قادر باری، از مظفر ۱۲۲۳ھ، (۸) ’واسع باری، از یکدل ۱۲۳۱ھ، (۹) ’رحمت باری، از مولوی رحمت الہ ۱۲۳۲ھ، (۱۰) ’فارسی نامہ، از عبدالرحمن قصوری، (۱۱) ’نصاب ضروری، از خدا بخش، (۱۲) ’اللہ باری، (دیگر)، (۱۳) ’باد سہل“ (۱۴)

’عظیم باری‘ (۱۵) ’صادق باری‘ (۱۶) ’فارسی نامہ، از شیخ محمد، اسی سلسلے کی کڑیاں ہیں۔ جن کے زمانہ تالیف سے ہم ناواقف ہیں۔ بہر حال یہ فہرست ہے اس نصاب کی جو فارسی کے اکتساب کے خیال سے بہ زبان پنجابی تیار کیا گیا ہے۔‘ (29)

اس کے علاوہ بارک اللہ کے بیٹے حافظ محمد ۱۸۱۵ء-۱۸۹۳ء نے فقہ کی کتاب ’انواع محمدی، لکھی۔ یہ جید عالم اور زود گو شاعر تھے۔ تفسیر محمدی (۷ جلدیں) ’زینت الاسلام‘، ’احوال الآخرت، اور ’سیف السنہ، ان کی مشہور تصانیف ہیں۔ اس کے علاوہ مولوی محبوب عالم نے رسالہ ’تہذیب الصلوٰۃ، اور رسالہ ’ترتیب الصلوٰۃ، پنجابی نظم میں لکھ کر فقہی ادب میں اضافہ کیا۔ پنجابی زبان کے الگ الگ لہجوں پر مشتمل یہ اسلامی مواد نظم اور نثر میں یکساں طور پر میسر تھا۔ دیہات ہوں یا شہر آج بھی مقامی لوگوں کے ذہنوں پر انہی عقائد کی مہر ثبت ہے۔ دنیاوی تعلیم تو سکول، کالج اور یونیورسٹی کی سطح پر آج حاصل کی جاسکتی ہے، مگر مندرجہ بالا بیان شدہ لٹریچر پنجاب کے مسلمانوں کے عقیدہ کو راسخ کرنے میں انتہائی مدد و معاون ثابت ہونے کے ساتھ ساتھ یہ ایک ایسا علمی خزانہ ہے جس کو از سر نو مدون کرنے کی اشد ضرورت ہے۔

☆☆☆

حوالے:

- (۱) محمد عبداللہ، رسالہ بے نمازاں و بے روزاں، س-ن، لاہور، ص ۸
- (۲) محمد عبداللہ، رسالہ بے نمازاں و روزاں، ص ۱
- (۳) مولوی عبدالکریم جھنگوی، نجات المؤمنین، مرتبہ حمید اللہ شاہ ہاشمی، ایڈیشن اول، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۱۹۹۷ء، ص ۲۴
- (۴) ایضاً، ص ۲۴
- (۵) حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو، حصہ اول، طبع دوم، ۱۹۹۸ء، ص ۶۸
- (۶) ضیا محمد، یادگار وارث، ص ۴۳
- (۷) مولوی عبدالکریم جھنگوی، نجات المؤمنین، مرتبہ حمید اللہ شاہ ہاشمی، ایڈیشن اول، عزیز بک ڈپو، لاہور، ۱۹۹۷ء، ص ۲۴
- (۸) موعظ نوشہ پیر مرتب شرافت نوشاہی، ۱۳۸۸ھ، سال تصنیف ۹۰۰ھ، مطبوعہ فیاض پرنٹنگ، لاہور، ص ۲۸
- (۹) ایضاً، ص ۳۱
- (۱۰) حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو، حصہ اول، طبع دوم، ۱۹۹۸ء، ص ۶۸
- (۱۱) ایضاً، ص ۴۸۶
- (۱۲) حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو، حصہ اول، طبع دوم، ۱۹۹۸ء، ص ۶۸
- (۱۳) وارث شاہ، ہیر، عبدالعزیز بار ایٹ لاء، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۳۷
- (۱۴) ایضاً، ص ۳۷
- (۱۵) احمد حسین قریشی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، ص ۵۹
- (۱۶) حافظ برخوردار، رسالہ بونہل نماز
- (۱۷) شہباز ملک، گوپٹ، تاج بک ڈپو، لاہور، ۱۹۹۵ء، ص ۵۲
- (۱۸) ایضاً، ص ۵۶

- (۱۹) ایضاً، ص ۵۶
- (۲۰) عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص ۲۶۲
- (۲۱) عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، نویں زاویے، ص ۹۵-۲۹۴
- (۲۲) احمد حسین قریشی، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، ص ۱۱
- (۲۳) ڈاکٹر سید اختر جعفری، نویں زاویے، ص ۲۹۵
- (۲۴) ایضاً، ص ۹۷-۴۹۶
- (۲۵) اقبال صلاح الدین، تاریخ پنجاب
- (۲۶) حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو، حصہ اول، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، طبع دوم، ۱۹۹۸ء،
- (۲۷) حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو، حصہ اول، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، طبع دوم، ۱۹۹۸ء، ص
- ۶۸
- (۲۸) ایضاً
- (۲۹) ڈاکٹر نوید شہزاد، اردو ہندی تنازع اور پنجابی زبان، سانجھ، ۲۰۱۶ء، ص ۳۴